187

91
P 18

Սիրտ

Երանի հոգոց սիրտ ի Տիրոջն է,
Հոգոյն հոգի ի՛ սրտին Սիրէ
Զիրգասարէն ի Հայրենի,
Որ այն Երկնքէ գալոյ։

23064 Գ.Հ

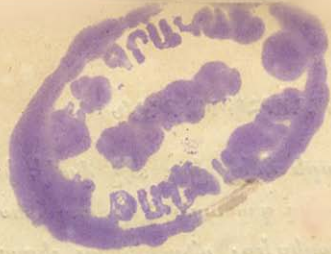

ԱԲՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ԳԱՐՍ

ԱՏՐԳԱՏԱԿԱՆ·

Ատր՝ նշանակէ հուր. և պատ՝ կամ բէ-
ջան՝ երկիր. իսկ ըստ Արաբացւոց՝ Վալ-
թել Ջէպել, որ է երկիր լեռնային. ուստի
և այս սահման, երկիր հրոյ կարդացեալ 'ի
Հնումն՝ անկանէր յաշխարհին Մարաց, կա-
մի անձկագոյն սահմանօք քան զոր այժմ
տեսանի։ Վասնզի 'ի Հնումն յարևմտից
սահմանէր Պարսկահայօք և Կորճէիւք. յա-
րևմտից Հիւսիսոյ՝ Մարանդաւ. յարևելից
Հիւսիսոյ՝ Փայտակարան աշխարհաւ, որ այժմ
Պարադաղ կոչի 'ի Հարաւոյ Երասխայ ցը-
ծոմն Կասբից, ընդ մէջ փակելով զդաշտն
Մուղան, Յարևելից՝ Պարլանքու լերամբքն
որ բաժանէ զԱտրպատականն 'ի Հռէ աշ-
խարհէն Մարաց. և 'ի Հարաւոյ՝ լերամբն
Ահնպաւ։ Իսկ արդ ընդարձակագոյն ևս

տարածեալ՝ յարևմտից ընդ մէջ փակէ իւր զՀերն և Օ արևանդ գաւառս Հայաստանեաց։ և սահմանի Ղ ազիգեօլ անուանեալ լերամբ՝ որ է մասն Կարգուսայ, և սահմանագլուխ Պարսից ընդ Օսմանեան Տէրութեան։ զՊարսկահայք և զԿորճէք համօրէն յիւրում փակելով։ 'ի յարևմտից հիւսիսոյ՝ զՄարանդ և զՄակու բովանդակ։ 'ի հիւսիսոյ զՓայտակարան՝ ըստ մեծագոյն մասին։ մինչև 'ի ծովն Պասբից։ կամ բացայայտ ևս կամեցեալ խօսել։ զբովանդակ հարաւակողմն գետոյն Երասխայ։ Արևելեան սահման նոյն կոյ և մնայ։ իսկ 'ի հարաւոյ ընդարձակեալ և ևս՝ յինքն եկուլ զՄարաղա յայնկոյս Սէհենդայ մինչև 'ի հարաւային ծիր սահմանին Միանդուաբայ։ զհամօրէն նահանգն Սղդուզ հանդերձ լեռնակողմամբք Ռէվանդուզայ և ցՈրմի քաղաք ոլորտիւք նորուն։ Այս նահանգ՝ եթէ արդարև Պարսից սեպհական համարեսցուք։ է միմիայն ակն Պարսկաստանի։ թէ լայնաձաւալ ընդարձակութեամբ իւրով։ թէ բազմամարդութեամբ յաջողակաձեռն և քաջազօր բնակչաց իւրոց։ թէ հարուստ հանքօք։ թէ բերօք և արմտեօք։ և թէ արգաւանդութեամբ հողոյն։

Լերինք մեծամեծք են նորա. 'Ի Հիւսիսոյ կողմանէ Պարսկայինն Տօրոս, որ այնքի ապառաժուտ է առերի Դալբէժայ և արիւներանգ՝ անուանի Աղաղաղ. այսինքն կարմիր լեառն. յարևմտից լերինք Կորդուաց. կամ այն մասն նոցա, որ անուանի Պաղեզեալ. զոր ես համարիմ լեռն Արեթուսայ՝ ընդ որ ընկղմի Տիգրիս՝ 'ի սահմանագլուխ իւրում. լերինք Աուսթաւայ ընդ մէջ բաժանեն զԾովակն Որմեայ 'ի Ծովակէն Աղթամարայ։ Եւս և Թոնքարթի և Աբլաղ 'ի Զլղրան գաւառի։ Շահին՝ մերձ 'ի Ծովակն Որմեայ. որ 'ի հնումն եբրև կղզի անկանէր 'ի նա. և Աղկի։ 'Ի հարաւոյ նորա լերինք Սլդուզայ և Ոհվանայ։ Իսկ յարևելից՝ զՍաւալան, որ է Աշեան խորենացւոյն՝ մինչև գաս 'ի Պաբլանքուհ։ Ունի և զայլ լերինս մեագօտիս. և բլուրս աղբերաբուխս. այլ գերապանծ շքեղութեամբ հսկայանան 'ի միջի Սհենդն և Սաւալան անուանեալ լերինք, մշտնջենաձիւնք և հարք զանազան գետոց։ Որոց 'ի գագաթունսն տեսի ես ջրաշեղջս մեծամեծս ականակիտ ճնջրոց։

'Ի գետոց Հայաստանի ունի 'ի Հիւսիսոյ զԵրասխ և Ահար՝ առ համանուն քաղաքաւ։

գԻրիս, և զԿրդաշտ ի Փայտակարան աշխարհի, ի Հիւսիսոյ յարևմտից՝ զՏ՝ոլոլ գետ՝ կամ Գարգար, ի գաւառին Մարանդայ՝ որ խառնի Յերասխ. ՅԱրդաղ գաւառի՝ զգետն Ցղմուտ, որ նոյնպէս խառնի Յերասխ յանկման Գաբաշամբայ, ի Արևանդ գաւառի՝ յարևմտից զԱրջուղ և զայլ փոքրիկ վտակս, զգետն մեծ Հարքարու՝ որ հուսկ Խոյայ անցանէ Յերասխ. զգետն Թասու, զՕրոբայ Աղամասայ, և 'ի դաշտին Վարաժնունի՝ զգետն Սոփեան, զԱրդաբ, զՇՀ՝ օր կամ զԱՃի, զՍուրխաբ. ի Հարաւոյ արևմտից՝ զայ Կաղլու վրատակն Ամեայ, և այլ փոքրիկ առուք ասել և անտի. ի Հարաւոյ յարևելից՝ երկոքին մեծամեծ գետքն Ջղաթի և Թաթաւու, գետն Սաւի ի Մարաղայ, և գետն Գոգան որ միահաղոյն թափին ի ծովն Ամուոյ։ Իսկ յարևելից ունի զԱլջան և զգետն Մխանեճ երկոնակամարեան կամրջօք 'ի վերայ։ Ունի քաղաքս մեծամեծս զԱրտաւիլ՝ զՀաբ՝ զՄարաղա՝ զԲնաբ՝ զՄխանդուսաբ՝ զԱրմի՝ զԱղամաստ՝ զԽոյ՝ և մայրաքաղաք զԴավրեժ։

'Ի Բերոյ անտի նահանգս՝ առատ և բաղմավաճառ է նորա գետոյն եկեալ ի լերանց Ուէվանդու զայ՝ 'ի հարաւոյ։ Ալաժահրն՝

որ է պտուղ համանուն փշոյ, 'ի լեզու աշխարհին Պարաչալու կոչեցելոյ, որոյ կիսահասն առաւել մեծագոյն է Յերուսալէմ քան եթէ հասունացեալն, զոր 'ի կիր առնուն 'ի ներկս իւրեանց. և պատառք ներկեալք սովին ոչ ժժգունին լուացմամբ ջրոյ կամ ողողմամբն արևոյ։ Ուստ է նորա և դաղիխաժին բուսեալ զրեթէ յամենայն ուրեք 'ի սահմանս նորա։ Պտղ է բոյս ինն փշոտ, կաղամբաձև զօրէն ոչնչոյ կծկելոյ՝ բուսեալ և ճապաղեալ շուրջ զքնոնն. 'ի դարնանի արտադրէ ծաղկունս ծիրանիս խիտառ խիտս մինչև երևիլ նմա փունջ ինն ծաղկանց հիւսեալ 'ի ձեռանէ շնորհաշուք բնութեան՝ և եղեալ 'ի զարդ ամայութեան առապարաց աշխարհին։ Այսր բուսոյ բուն հերձեալ ծորեցուցանեն բնակիչք զխէժ ինն մաքուր, զոր բառնան 'ի մեծագոյն վաճառս համօրէն Յերուսղեոյ։ Իսկ 'ի պտղոց մասին՝ և արմատաց ոչինչ դուշնաքեայ նստի այս նահանգ քան զհամօրէն Հայաստանեայս. զի ունի զայն ամենայն՝ զոր և նա. և այնքան ևս առատութեամբ։

'Ի հնումն չէր հանք 'ի նահանգիս. այլ մեծանուն իշխանն Հայկազուն Սէթ Խան Աս-

տուաջատրեան նոր Ղուղայեցի՝ երբայ 'ի Հիւսիսոյ Պատրպատականի զհանքն սղնձոյ և արծաթոյ, Յորմէ շարժեալ և Աբթուրայ Անգղնացուոյ, զոր Լէնզի կոչէին՝ բայց զհանքն երկաթոյ. յորոց այժմ արտադրին մեծամեծ ճոխութիւնք աշխարհին Պարսից։ Թէպէտև անկարգութիւն տէրութեան մեծապէս խոչնդակն երթայ այսպիսեաց մեծարարութեանց։

Ունի Պատրպատական և Ջերմուկ մի Մեջան գաւառի իւրում, մերձ յապարանսն՝ զոր կառոյց Աբբաս Մեռզա 'ի վայելուչ և 'ի յարաղալոր դաշտավայրին. առ որում ձրգի ճանապարհն դէպ 'ի Թիքմատաշ գաւառ։ Ղուր այսր Ջերմուկի առողջարար համարեալ 'ի բնակչաց աշխարհին՝ ժամանակ առ ժամանակ հանդիսադիր լինի խնդալից խմբի արանց և կանանց նոցա՝ որք միահաղոյն հաւաքեալ անդանօր՝ վրան հարկանեն 'ի շրջակայս նորա. և զաւուրս բազումս դեղոյ և գինւոյ այնքան զակաս լին, մինչև փոխանակ առողջութեան խօթացեալ հիւանդութեամբք, պատարկ քսակօք և ակօք դառնան 'ի տունս իւրեանց։

Երկիր Պատրպատականի ըստ մեծի մասին

յոյր գոլով հանքային բաղադրութեամբք՝ ոչ միայն օդերևոյթս զարմանալիս պատկերէ աչաց ճանապարհորդին, տես Հատ. Ա. յեր-ևես 381. այլ և բղխէ ի տեղիս տեղիս աղբիւրս ոքանչելիս, այլահամս և այլորակս։ Աղբիւր ինն այսօրինակ յորդահոս առատութեամբ պղպջակի ի դաշտին Գոգանայ ի հարաւոյ Խոյանայանայ. ի ձախմէ ճանապարհին, որ տանի ի Շիրազ։ Այս աղբիւր է ջուր պարզ ապակեղէն, որ բղխեալ ընթանայ ի խոնարհ և թափի յաւազան ինչ. յորում և բիւրեղացեալ փոխադրի ի մարմարիոն ընտիր. յորմէ հատանեն սալս մեծամեծս առ ի զարդ շինուածոց աշխարհին։ Տեղի ի ջրման Մրամնին կառուցեալ է համակ յայս մարմարոնէ։ Բայց ինձ թուի եթէ կարելի իցէ ի պէտսէս ձոյլս առնուլ զայն ջուր, և արձանս զարմանալիս կաղապարել անտաշ ի մարդկային հնարից։ Երկրորդ աղբիւր այսօրինակ լի հանքային թթուօք և թուչուկական աղիւք՝ բղխի ի դաշտին Մարաղայ, յորմէ ճանապարհին որ տանի յԱնխամթուն. այլ վեհ ամենեցուն սոցա՝ ոքանչելի ի տեսլեան, և առասպելաբանութեանց աշխարհին իրաւոյն առարկայ՝ բազմակնեան աղբիւրք են Ա-

նախատեսուն կոչեցեալք։ Զորոց դուշնաքէ-
ի՛ն զանց արարեալ, որ է՝ զի կարմիր բըղ-
խին, է՝ զի սպիտակ, է՝ զի դեղնագոյն, և է՝ զի
կանաչ, զերկոսին մեծամեծսն՝ երբև սկզբնա-
մարս ամենեցուն նոցա՝ նկարագրեցից աս-
տանօր։ Զորակ իմն փոքրիկ յարևելից հա-
րաւոյ Արարատ, երբև երկու փարսախօք
հեռի 'ի նմանէ՝ սկսանի 'ի տեղւոջն, յորում
բղխին աղբերքս այնորիկ 'ի հիւսիսոյ գեղջ
իմն տաճկաց, որ այգէւէտ և բարելից։ ուստի
գայ վտակ իմն ականակիտ ջրոյ և անցանէ ընդ-
այս ձորակ։ Յաջմէ և յահեկէ գետակիս բըղ-
խին աղբիւրքն յորդառատ կաթնանման սպի-
տակ ջրոյ, այնպիսի պրպիանօք։ որպիսի եռայ
ցնդաղաջուր. ունի զհամ թթու խառն ընդ
կծուոյ։ Յորս աւելորդապաշտ իմն յարգանօք
լուանին քնակիչք երկրին։ գերբնական իմն
տալով զօրութիւն՝ բնականին անծանօթք։
Եթէ տարբալուծական և բժշկութեան ար-
ուեստաքն ոգի առնուցուն 'ի Պարսկաստան,
ինձ այնպէս թուի. թէ ջուր աղբերս այսորիկ
վերագոյն հանդիսանայ 'ի համօրէն վաճառս
երկրին և շահաբեր տէրութեան։ Զ 'ի զինչ
ցնդաղաջուր կամ փոշեջուրն ասէ անուանեալ
Սոդա՝ առ համօրէն Եւրոպացիս, եթէ ոչ

բազմաձախ և մեծավաստակ լինն բաղադրութիւն այսպիսի, զոր աստ բնութիւն ձրի առատաձեռնէ։ Պոյն այսր աղբեր ոչ 'ի բղխելն փոփոխի և ոչ յընթացս իւր։

Լոսկ երկրորդն որ 'ի ձախմէ գետակին, բղխի կովանման բառաչմամբ և տղայական ճիչիւն ստէպ հանելով։ Զ որմէ գեղեցիկս առասպելին բնակիչք, թէ՝ "Ընախաթուն ոմն 'ի մեծ տանէն Հուլաքու խանի, յետ ընդերկար սիրահարութեանց՝ խօսեցեալ ընդ հովուի ուրուք (պաշտօն սեպհական թոթաբ սերնդոց։) դայ համօրէն հարսնաձուօք տանել զնա 'ի Սարաղա։ այլ յեղակարծ շարժ սաստիկ բացեալ զերկիր կլանէ զնոսա։ և զպատառուած մեծի լերին ընկենու 'ի վերայ։ և ահա տակաւին եղենք 'ի կառս՝ ողորմ բառաչեն ընդ արկածն ապետալի։ և տղայք 'ի ճնչանաց ապառաժին՝ ողբաձայն ճիչեն։" Զոդեալ զմեծ համաձայնութիւն մասանց առասպելիս ընդ բնիկ սովորութեան տղին Թաթարայ, զորօրինակ՝ մեծամեծ իշխանացն հովուութեամբ վարել զկեանս իւրեանց,—եղնավար կառօք, որ է նոցա բուն և բնակութիւն, շրջել 'ի տեղւոջէ 'ի տեղի, և հարսնացուին բազմութեամբ հարսնաւ իրացն յուղի ան-

կանել, նաև շարժն համայնակործան ընիկ է աշխարհիս այսմիկ։ Ուստի և որ միտ դիցէ զդուշութեամբ բազմազան ճայնարձակութեանց աղբերը այսորիկ՝ ոչ այլում իմիք քան թէ շարժի տայ զնոսա. որով ճնշեալ ջրոցն ընդ ագուգայ քարաժայռին՝ պէսպէս խոխոջմամբ բղխին ի խոնարհ։ Այս աղբիւր ունի և զքարանալի զօրութիւն, որ սակաւ առ սակաւ սնդանայ. և զչրթունս վիմանձուկ անկեանցն կարի հեղձուցանելով՝ պատճառէ խոխոջ այնպիսի։ Այս աղբիւր՝ որպէս և աղբիւրն յանդիման Լեոյգանայ արտադրեն հանքս գերբնտիր մարմարիոնաց. սպիտակի, և դեղայտի։ Սպիտակ մարմարիոն նահանգիս գեր ի վերոյ է քան զամենայն մարմարիոնս գտեալս յայլ և յայլ հանքս աշխարհին Պարսից. և մի ի մեծագոյն վաճառաց լինէր՝ եթէ տէրութիւն փոխանակ զմահապարտսն սրով դատելոյ՝ յայս աշխատ առնէր։

Ի բնական վայելչութիւնս Ատրպատականի մեծապէս շքեղանայ ծովակն Ուրմոյ Կապոտան, թերևս առաջինն համարելի Մեռեալ ծով։ Զուսաձև ինն տարածեալ ընդ երկայնուն յարևելից յարևմուտս, շրջապատ նորա՝ ընդ որ ես պարայածեալ՝ է հարիւր քսան

և հինգ փարսախ։ Ունի կղզիս երիս 'ի միջի իւրում։ Հասարակօրէն խօսելով՝ ծանծաղ է այս ծով. զի խորագոյն անդունդ նորա ոչ ձգի 'ի խոնարհ քան զվեց կամ կանգունս։ Ջուր նորա սաստիկ աղի և բորակային, մինչև սառտակել նորա զամենայն ձկունս զեղեալս 'ի գետոց անտի։ Հնգետասան և աւելի ևս մեծամեծ և մանր գետորայ մտանեն 'ի սա, այլ ջուրն 'ի գարնանի դուն ուրեք յորդեալ արտաքս զեղանի։ Եթէ չիցէ սորա ըստորերկրեայ անց, ոչ ապա հաւաքիցին այն ամենայն գետորայ՝ որք ոչ քաղցրացուցանեն զորակուն նորա, և ոչ աւելուն ինչ զքանակութիւնն։ Երևի թէ ներքին բաղադրութիւն ծովուս առաւել թեթևք և արևատենչիկք լցեն, քան զայլոց ծովուց. որով փոյթ գոլորշացեալ վերանան յօդս. իսկ թէ ոչ՝ ջուր սորա էր մահաբեր է ոչ միայն կենդանեաց առ հասարակ, այլ և բուսոց և դալարեաց։ Ընդ բովանդակ եզերաս նորա եթէ չիցեն ուրեք ուրեք լերինք կամ թումբք բարձրաբերձք՝ ոչ բուսանի դալարի կամ ծառ։ Ուր ուրեք խաղան ջուրք՝ թողուն զինի իւրեանց գմլուր աղի քլաչափ ստուարութեամբ. յորմէ դիւրագնի լինան ամենայն ընակիչք երկրին։

Ընդ անբաւ առատութեան աղի յայս սահման, չէ տէրութեան հարկ եղեալ 'ի վերայ. և ոչ իսկ նիւթ վաճառի արարեալ։ Արդեն՝ մարդիկն և կենդանեաց արկեալ յայս ծովակ ոչ ապականին. այլ կան և մնան ընդ երկար։ Պատմի թէ գտաւ մարմին մարդոյ առ երի կղզւոյն Իշոյ, բոլորովին մումիացեալ։— Եպիսկոպաւ դնէ Սորագիր Նորոյ Հայաստանի զգետն Աճի պատճառ մահարար զօրութեան ծովակիս այսմիկ. զի ոչ միայն ձկնավաճառք Դաւրիժու առ օրին կալեալ 'ի նը-մանէ ձկունս պատուականս ածեն 'ի վաճառ, պանծանօք լեմն գովելով զնոսա՝ յասելն,

"Աճի պազարի,
Սու բլբուլի"։

Այսինքն՝

Աճուոյ ձկունք,
Ջրսոխակունք։

այլև Ցեռ Հատ. Ա. երես 381 այսր Գրոց։ Լիճն մեծ յանդիման Թասու աւանի 'ի Օ արևանդ. որ 'ի Հնումն կոչէր Լիճ Աբեան յաղագս զօրաց Սմբատայ Բագրատունւոյ՝ կատարելոյ անդանօր։ Լիճն Աբեթուսայ կամ Պազիգեօլ 'ի Կորդուս՝ յԱբջուղ գաւառի. և մանաւորք ոմանք ասա և անդ։

Բնակիչք նահանգիս ութներորդ մասն հա-
մարին բազմամարդութեան բովանդակ աշխարհին Պարսից. և են բաղադրութիւն լեռն 'Ի Հայոց, 'Ի Մարաց, 'Ի Պարսից, 'Ի Տաճկաց, 'Ի Թաթարաց և 'Ի Վրաց. ուստի և քաջութեան նախահարցն հարազատ ժառանգապահք։ Սրտերայք են յոյժ և յաջողք 'Ի մրցմունս պատերազմաց։ Խաբեբայք ըստ Պարսից. միամիտք՝ ըստ Մարաց. գողոզք ըստ Տաճկաց. և կռուասէրք ըստ Թաթարաց։ Բարեձևք մարմնով՝ ըստ Հայոց, և գոյն մորթոց նոցա ցորենեբանգք։ Պատարագութիւնք մոտացն չեն այնքան նուազունք. և եթէ տէրութիւնն վոյթ տարցի, սոքին վեհ հանդիսանան 'Ի վերանորոգութիւն աշխարհին յարուեստս և 'Ի մակացութիւնս։ Օ արդիս իսկ մեծ վաճառատեղի է Դաւրէժ 'Ի համօրէն աշխարհին. և 'Ի ձեռն սոցա լինի անբաւ առևտուր։ Ըստ արհեստի մասին ևս Ղարպատական, թէ և ստորին քան զԲիշմիր՝ 'Ի ձեռակերտուածս Հային, այլ ճոխ քան զամենայն հանդիսանայ 'Ի գործածս շերամաց։ Գ� 'Ի վերոյ է գոգջեր յաշխարհ զանաւուզ նորա, և այլ պէսպէս դիպականի։ Գուլպայք Խոյոյ և Խալխալայ

վաճառին երբեմն մի զոյգն երկուց ոսկւոց։

Նախքան զդառնալն մեծանուն Սէթ Խան-ի Աստուածատրեան ամենաբեր վաճառաւ-քն Անգղիոյ 'ի Պարսկաստան ընդ Ճանապարհ Մէջերկրականին և Պոնդոսի առ Խաղտեւ-քն՝ վաճառականութիւն Աստրպատականի կարի ամիսոի էր և համառօտ։ Օ՛ի Եւրոպացի ազգինք բարձեալ զվաճառս իւրեանց ընդ Ադլանտեան Ովկիանոս 'ի Հնդիկս և 'ի ծոցն Պարսից՝ սփռէին անտուստ 'ի Պարսկաստան և յՕսմանիս։ Բայց յետ բանալոյ նորա զայս դիւրագին և յաջողակ ճանապարհ, մանաւանդ երկոքին եղբարքն Բրջիսեանք Անգղիացիք՝ ծառայք նորա, օրինակին հետեւելով, լցին զաշխարհն Պարսից վաճառաւ-քն իւրեանց ընդ այս ճանապարհ, ուստի տնանկացաւ Ասպահան և ճոխացաւ Դաւրէժ, դժխոյ վաճառաց եղեալ համբաւն Պարսից։

Կառավարութիւն նահանգիս, որպէս և Երեւանայն, Նախչուանուն, զՈւրդուպատան և այլոց էր 'ի ձեռն Աբբաս Միրզայի որդւոյ Գոթարեայ արքայի Պարսից՝ Պ՛ աճառ ազգաւ։ Որքան արտաքին կերպարանաւ երեւելի և դեղեցիկ՝ բիւր անգամ ընտրուր հանճարոյն վիհ գտաւ սա 'ի մէջ հարիւր բաւոր

եղբարց իւրոց։ Նորոգ կարգաց և կանոնաց Եւրոպացւոց զհետ եղեալ՝ աճեցոյց զարուեստս պիտանիս յիւրում տէրութեան, և նորանոր մարզութեամբ ծաղկեցոյց զազգս իւր։ Ազատսովաւ հանէն բացան, հրաշէնքն թափեցան, չուխայք զօրաց գործեցան, և վառօղն հուր սպառնայր շրջակայից 'ի Պոնդոսէ մինչև 'ի Տուս։ Ափսոս, որ թուրք էր։—Եւ հալածր ափսոս, զի յայնժամ կալաւ զիշխանութիւն իւր՝ յորում Դաւիթ զԴանիէլ հալածէր, և Դանիէլ զԴաւիթ բանդ արկանէր, վասն կաթուղիկոսութեան ազգիս Համօրէն։ Երկոքին ևս՝ մի քան զմի սիրեցողք արտաքին փառաց, բացին և եղին առ ոտս Նորա՝ ոչ միայն զփառս եկեղեցւոյ, այլ նաև զներքին սրբութիւնս խորհրդոց Նորա։ զորս էր՝ զի այպանէր հեթանոսն. և էր՝ զի իսկ և իսկ ըմբռնէր՝ զորս պիտանիս վարկանէր խորհրդոցն։ Շատ չասել։—Ա՛ն եծապէս հաւանէր սա կարգի խոստովանութեան եկեղեցւոյ մերոյ՝ առաջի քահանայից. և ոչ միայն առակ արարեալ ասէր՝ թէ "Ամենահարկաւոր ինն էր այն 'ի պահել զտէրութիւն։" այլ և 'ի վարձու իսկ ունէր ինքեան զմի 'ի քահանայից Դաւիթիժու՝ վասն զանն

առն գիտելոյ զԼսորհուրդ և գործ։

Օ օրավարժք Եւրոպացւոց՝ որք մեղմօրէն ինն վարէին ընդ համբակս ի զօրուէն, հեգնելով ինն ասէր. "Բանն Աստուծոյ Յիսուս խոնարհաբար շրջեցաւ յարևմուտս, վասն զի գիտէր զինամարդութիւն բնակչացն. բայց յորժամ էջ յարևելս՝ ոսկի ուռամէջ. յայտ արարեալ զկամակոր յամառութիւն արևելականացս։"

Եթէ դարձելոյ ուրուք դէպ լինէր բողոքել առ սա վասն ժառանգութեանց Բրիստոնեայ աղգատոհմին, զոր անօրէն օրինադրութեամբ դենպետաց փոխեալ էր յիրաւունս կրօնի, պատասխանէր թէ՝ "Եթէ վասն հաւատոյ դարձար, այդ բաւական է քեզ. իսկ թէ վասն ընչից՝ ուրեմն հաւատացեր ոչ, կորիր։" Օ այլոց մեծարարութեանց սորա խօսեցեալ է իմ ի պատմութեան Պարսից. տես անդ։

Դ. ԱՎԱՐԻՅ.

Ի Հնումն երկրորդ Եկպատան, քաղաք հօթնպարսպեան յԱտրպատականի, զոր առին Պարսիկք ընդ թագին Մարաց։ Լսաւ զայն

ապա Մեծն Խոսրով արքայ մեր՝ յԱրտաշրէ Սասանեան։ Բայց եթէ սա նորոգեալ կոչեաց զնա Պավլէժ 'ի քէն արեան Արտաւանայ Արշակունւոյ։ և թէ որդի նորուն Մեծն Տրդատ առ 'ի վրէժ արեան Խոսրովու հօրն իւրոյ, չկարեմ ստուգիւ ասել։ Այս քաղաք եկաց մնաց Պարսից՝ ցիշխանութիւն Մահմետականաց։ յորում ժամանակի նստան ոսկիանք դենպետաց նոցա։ Ապա անկաւ ընդ իշխանութեամբ Աթաբեկաց։ յորոց էառ Հուլաքու Խան։ Զկնի նորա նստան ինքնագլուխ իշխանապետք, մինչև 'ի Մեծն Շահաբբաս Առաջին։ զկնի նորա մարզպանք յաջորդաց նորա ինքնագլուխ նստան անդ։ ապա Օսմանեանք տիրեցին նմա։ յորոց էառ Նադիր Շահ։ Յետ նոսա 'ի մէջ Օսմանեանց և Պարսից կռուածպիկ եկաց՝ մինչև ցՄահմատ Խան Պաճար, որ զամենեսին յաղթահարեալ եթող 'ի ժառանգութիւն եղբօրորդւոյ իւրում Ֆաթալեայ արքայի Պարսից։ որ կառավարէր 'ի ձեռն Աբբաս Միրզայ որդւոյ իւրում։

Պանձակ շահատան ասէր սա առ Հինն։ բայց Պարսիկք չունին ինչ յիշատակութիւնս այդր անուան ոչ 'ի բերանս և ոչ 'ի գիրս իւ-

բեանց։ Լսոտեն և զՀայոցի ստուգաբանութիւն անուանս Դաւրէժ, և զորս ինքեանք փոխանակ կայուցանեն՝ այնքան անտեղիք են և անյարմարք վայելչաբանութեան պարսկերէնախօս բարբառոյն։ մինչև անալիս իմն առնել զայն՝ մի կնեալով Թ. ԱԲՐԻԶ. թաբ՝ է ջերմն. ռեզ՝ հեղուլ, վիժել. որով ըստ նոցա՝ Թաբրիզն նշանակէ քաղաք ջերմաթող յաշխարհի՛ն հրոյ. և՝ տղայոց անգամ արժանի ծաղու։

Որոց կամք լցեն տեսանել զՀինն Դաւրէժ կամ Դանձակ շահաստան՝ պարտին ուսնել զշաւիղ նախնի ճանապարհորդացն առնա 'ի հետս ծովուց։ Վասն զի որպէս մակերևոյթք նոցա 'ի հողմոց անտի՝ սոյնպէս և քաղաքիս և գաւառիս այսորիկ 'ի հանապազորդեան երկրաշարժից ստէպ ստէպ յեղյեղեալ փոխեցին զդիրս. և զձև զշինութեանց իւրեանց։ Արդի քաղաքն Դաւրէժ կառուցեալ 'ի ստորոտս Ալադաղ լերին յարևելից Ազի գետոյ, բերթապարիսպ. շուրջ զորով ունի խրամս լիս ապականութեամբ և նեխութեամբ՝ որ ՁԼաս մեծ պատճառէ առողջարար զօրութեան մաքրագոյն օդոց նորա։ Տունք Պարսից 'ի պարսպի անդ հաշուին լինել 8000,

եսկ Հայոց 500 միայն։ Այս առումն վերա-
բերի լոկ առ բերթապարիսպ քաղաքիս։ բայց
Հրուանդանք և արուարձանք Նորա ձգեալ
'ի կամրջոյն Աճեայ մինչև 'ի Բարուխանէ
ընդ արևելս, և 'ի Սուրխաբայ 'ի Հիւսիսոյ՝
մինչև Յալինջայ դաշտն կամ 'ի պարտէզ Սէթ
Խանի, իբրև հինգ փարսախաց շրջապատիւ,
այգեօք խաղողոյ և ամենայն պտղոց։—զորս մի
առմի յիշելով ոչ այլ ինչ առաւել առնեմ,
քան զսոսկ թուումն մասանց։—Մի՞ այն զայս
և եթե արժան համարիմ յիշեցուցանել, զի
Պարսիկք ունիցիք ականաւոր շինեն գտուն իւր-
եանց։ և այն հետ զհետէ կործանմունք և
նորոգութիւնք նոցա 'ի տեղիս տեղիս՝ թո-
ղուն ականս ամայիս և անկոխս 'ի մարդկա-
նէ։ զորս սրիկայք երկրին առնեն 'ի պատկան-
դարանս ամենայն չարագործութեանց իւ-
րեանց։ Ընդ դուռն արդի քաղաքին երեալ,
որ կոչի Խալաթփուշուն, դաս 'ի մզկիթ ինչ
կանաչ։ առ ճանապարհաւն՝ որ հանէ յՍու-
ջան։ Յառանձնութեան քում կամ 'ի մենու-
թեան գիշերոյ և երեկոյի՝ աղաղակէ առ քեզ
ուրուկ ոմն կամ դարվիշ զողորմութիւն տալ։
Ոգուշացիր, մի հուպ լիներ, անց 'ի բաց։
զի ական մեծ կայ 'ի ներքոյ մզկթին։ և 'ի

նմա սրիկայք բազումք. եթէ գնաս՝ յանկարծ 'ի ներքս քարշեն կողոպտեն զքեզ մերկ 'ի մօրէ. եթէ կամին արձակեն, և եթէ ոչ՝ սպանանեն։ Եւ այսպիսի տեղիք բազումք են 'ի շրջակայս քաղաքին՝ առ 'ի վտանգ մեծ անզգոյշ օտարականաց։

Պ. աճառանոց Նորա սկսեալ 'ի Հարաւոյ առերի Հայոց Թաղին, ձգի ընդ Հիւսիս մինչև 'ի Հրապարակն Հաղարթ Սհապի կոչեցեալ. ունի աստի և անտի մեծակառոյց պանդոկս. յորս երևելի են Լսանն Գուրջոց և Միրզայ Մահդեսոյն։ Յարևելից կողմանէ սորա է Աբրկն կամ ապտրանքն իշխանականք, շինուած գեղեցիկ ըստ քմաց Պարսից, լի աւազանօք, ծաղկոցօք և առուօք միանգամայն։ Հարամ կանանոցն 'ի Թիկանց անկանի Նորա, մի միայն դուռն Նորա բանի 'ի բակ անդր Աբրկին. և բարձրաբերձ պարիսպք Նորա յաչս հանեն հողանիւթ արարածոց զառաբկայս սիրոյ դիցն անմահից։ Երևելին 'ի հնութիւնս Գաւրէժայ է բուրգն բարձրաբերձ Շամշաղան Աշիշահ անուանեալ յարևելեան Հարաւոյ անկեան բերթապարսպին, շինուած հզօր և հնագոյն, որ դիմացաւ այնքան սաստկութեան շարժիցն. մանաւանդ պատահելոցն երկու ա-

մօք յառաջ քան զայս Ի 1821։ Այս բուրգն (որ ինձ թուի մասն շինուածոյն լեալ՝ որ կոչին Թագաւոր Հուրաքու.) է շինուած յիսուն կանգնոց բարձրութեամբ. թէպէտև կատար նորա կիսով չափ խորտակեալ Ի բաց՝ համակ յաղիւսոյ թրթռելոյ և Ի կրոյ շաղախելոյ։ Արկին երանելի կամ սասեմանք են Ի նմա. մին Ի ներքուստ՝ ընդ որ ոչ ումեք թոյլ տրի գնալ. իսկ միւսն՝ արտաքուստ՝ յոր երթեալ նորասիրաց յանդիման աչաց տեսանեն ոչ միայն զքաղաքին վճիտ յատկութիւն, այլև զլայնատարած դաշտին ձգելոյ ցԳուենէի և ցԿապոտան ծովակ։ Աւերի սորա է ձուլարան թնդանօթաց և գործարան հզօր ծակելոյ զնոսա՝ պատկանեալք մեծանուն իշխանին Սէթ Խանի։ Ամենեքեան հանեալ այսր Ի ձորոյն Խալաթիուշանոյ՝ բաժանի Ի հաղարաւոր յառաջս. և բաշխի տանց Ի տունս քաղաքին յարբունս և Ի սրբութիւն նոցա։

Յայսմ ժամանակի Մերազինք Ի քաղաքիս կային Ի մեծի ստրկութեան. զի կեղեցի նորոգ շինել ոչ կարէին, և ոչ զխաչատեան նորոգել։ Ըստ տաճկական գոռոզութեան բնակչաց նորա՝ յամենայն յընկերակցութիւնս՝ նաչիսս համարէին, որ է՝ պիղծ. և առաւել ևս՝ զի

յաւուրս անձրևոց ոչ ներբէին նոցա արտաքրս ընդ փողոցսն ելանել. զի մի տամուկ զգեստուքն հուպ մատուցեալ՝ պղծեսցեն զինքեանս։

Իրրև հասաք ի քաղաք այսր՝ բարեացապարտ Մաղսուդ Խան, որ լուսապէս ևս ճանաչէր զբարս և զընաւորութիւն ազգին իւրոյ, յանձն արարեալ զիս միւսմ 'ի հաւատարմաց իւրոց տանել առ Տէր Յովհաննէս՝ ինքն չոգաւ յապարանս իւր։

Մերզա Ալի բեգ կոչէր անուն հաւատարմին. բայց յորժամ հասաք ի տուն տեառն Յովհաննու՝ մայ, եթէ հաւատարմութեամբ կատարեաց նա զպատուէր Խանին. "Դեղեշ" ասէ նա ցքահանայն աՀահար. "Մաղսուդ Խան առաքեաց զսա ի հիւր քեզ, պատանի յամենաբարձր արենէ Հայոց, ճգնաւոր դաբաւս, հանճարեղ ի Մսեհեաց, Խալիքային մեծի աՀ բազուկ, և այլն, և այլն, զի պատուեսցես զդա իրրև զերբոյ ինքեան։"

Խանն միայն ասաց ցնա՝ "Տար յանձն ապա։" — Հարպիկ էր Տէր Յովհաննէս, և սկըսաւ հազարիցս հազար անգամ ասել. "Խան՝ բարեաւ գայ, Խան՝ ողորմած է, Խան՝ ամենամեծ է, որ զնուաստութիւն մեր արժանի

արար մտածութեան իւրոյ. և զայս՝ (մերձ վեշտասան վերտառութեամբ դրուատեալ՝) հիւր՝ առիս առաքեաց։ Բարեաւ եկայք, օ՛ն ի ներքս Ալոռի ձերում, Տեարք։" Բարեւոք գիտեր Տէր Յովհաննէս, զի թուրքն ընդ յարիւր ոչ մտանէր իւր. այնինչ թէ նա և թէ ես՝ բոլորովին թացեալ էաք յանձրևոյ։ Ուստի և սովին հիւրասէր հրաւիրանօքն ասել կամեցաւ մեայն, թէ՝ "Օ՛ որ բերեր ընդունիմ։—գնա՛ կորիր դու։" Զոգաւ Միրզայ Ալին, և ես առայ 'ի տուն հիւրասիրին. ուր կացի զաւուրս հնգետասան, զի կարաւան ոչ երանէր. և համարեցայ անվճար ծանրանալ սրբազան վաստակոց նորա. վասն որոյ աճապարեաց յուղի արկանել զիս որքան յառաջ այն քան քա՛ջ։

ԵԼՔ 'Ի ՊԱՎԼԻԺՈՅ

Հաճի Ալդա Մաղանդարսանի՝ դայեակ որդւոց Ժառանգին արքայութեան Պարսից, որ ունէր կանայս վեց 'ի Պավլէժ, և նոյնաթիւ 'ի Թեհրան, առեալ ընդ իւր զերկուս 'ի կանանուցն Պավլիժոյ և զդուստրն զեղեցիկ՝ հանդերձ բազմութեամբ այրուձիոց և գրաս-

տուց՝ ելանէր մեծահանդէս շքով 'ի Թեհ-
րան քաղաք։ Էր սա այր վտիտ մարմնով և
տկար ուժով. քարձ մօրուօք և թուխ դիմօք.
կարի զգեստեալ զհետ ծխոյ խորխոռակին.
հիւծադէմ և ժանտ։ Տարբերը դլխովին յար-
դարակորով իշխանին Մաղսուդ Խանէ։ Ուս-
տի և մի ոմն 'ի ծառայից նորա՝ յատկացեալ
էր սոսկ 'ի պաշտօն ծխախոտոյն։ Հեծանէր
'ի ձի՝ յորոյ յաջմէ 'ի կախ գնայր կաշեայ
խորխոռակամանն. յորում խորխոռակն էր՝
ամենայն պարագայիւք։ և ունէր ի քն երկաթի։
Իսկ 'ի ձախմէ երկաթի կրակարան կամի-
սակաձև, ծակտիս ունելով շուրջ զիւրեաւ
'ի մուտս օդոյ՝ յարծարծումն հրոյն։ Եթէ
դէպ լինէր իշխանին ձգել զուսմն ծխայն,
խորխոռակապետ նորա փոխէր խկոյն զջուրն
դարշահոտեալ. ապա թրէր զխոտն մանրեալ
յառաջագոյն, տինա թէ և լուանայր խկ.
երկիցս փոխելով զջուրն և սեղմելով 'ի դը-
րընդին։ Ապա բարձեալ կայծակունս հրոյ
'ի վերայ՝ ագուցանէր 'ի ծխարան խորխոռա-
կին, և ելեալ յերիվարէ՝ մատուցանէր նմա
զերկայն և զգալարածոյ ծխաձիգն, և գնայր
հետի զհետոյ նորա՝ մինչև թմրէր իշխան
իւր 'ի ծխոյ անտի, և ապա մեկնէր 'ի բաց։

Տէր Յովհաննէս, անժուժկալ կարաւանին պատահելոյ՝ յառաջադիր եղև ինձ ընկերել ահաւորիս այսորիկ։ 'Ի ցուցանել զանանցութիւն ընդ կեղծ՝ յիրեսաց Նորա։ գնաց նա առ Աբբաս Մերզա և Նորանոր ստեղծարարութեամբ եդեալ ինձ 'ի նմանէ զհրամանագիր անցից։ յանուանէ յիշելով 'ի նմին՝ թէ պաշտօնատար լեալ լցեմ դեսպանութեան Ռուսաց 'ի Պարսկաստան. և դառաքեալ յԵրմալովայ 'ի խնդիր մեծի խրիք պատեհութեան։ Ընդ 'ի պարտակել ՀՍՈՒՏ այսքան անամօթ՝ պարտաւորեցաք կրկոտել ուրոյն զհանճարս մեր, և այնքան սուտ յօրինել միչ դիւրահաւանութեան Պարսից հաւատարիմ ընծայեցաք զառաջինն։ Վասնորոյ ծպտեալ վերստին 'ի ձև Վրացի։ (դիսականի գրելոյս անվթար թողեալ տակաւին։) ծալեցի զանազան թղթեան 'ի ձև պահարանի գրոց։ և կնքեալ մեծամեծ կնքովք գտելովք առ Տեառն Յովհաննու։ որ փորագիրն էր արուեստին, եդի 'ի մաղխս։ և կեղծեալ որպէս թէ լցեմ ոմն, հեծայ 'ի չուն ընդ Հաճի Ալլայի։

Այն զի տարաժամեալ էր օրն, և ժամն բարեբախտ գուշակեալ եղեց Նորա յաղթարաց

Պարսից, քերեալ զԳեօք մէջեթաւ. և անցեալ ընդ երկարաձիգ խերեվան կամ պողոտայ Այգեստանեացն Թողաք յաջմէ զաւերակս քաղաքի 'ի ստորոտս Սհէնդայ. և ելաք 'ի Հարուլթխանէ, որ այն ինքն էր վառօդարան Աբբաս Միրզայի, կառուցեալ սքանչելի դրոծարանօք և ջրադարձ անուօք երկաթեօք՝ ուղղեալ յարեւելս Հարաւոյ այգեստանեաց Դաւրիժոյ, զոր Հոլովէ վտակ ինչ ստորերկրեայ գնացիւք բերեալ անդանօր 'ի Խալաթփուշուն պարտիզէ արքայորդւոյն։ 'Ի կուսէ վառօդարանիս խաղայ 'ի Դաւրէժ և գետակն Միհրանրուտ կոչեցեալ, բղխեալ 'ի լեռնէն Սհէնդայ։ Ատի ուղիղ ընդ յարևելս՝ ճանապարհն է կարի խորդուբորդ 'ի պատճառս անհամար բլրոց մի զկնի միոյ յարուցելոց անդանօր։ Ժամու և կիսոյ խաղաղ ընթացիւք հասաք 'ի Խալաթփուշուն, որ է ձորաբերան վայելուչ 'ի մէջ Ալատաղ լերին և բլրոցս ստորագրելոց, և ագաք անդանօր։ Յայսմ վայրի տնկեաց Ծառաստան ընտիր և կառոյց իւր ապարանս վայելուչս Աբբաս Միրզա, և անուանեաց Խալաթփուշուն կամ տեղի խիլայ զգենլոյ։ Ուր 'ի գալ խելայից յարքայէն Պարսից՝ ելանէր նա ինքն ամենայն պատու-

ական աւագանեօք քաղաքին, և զգեցեալ՝ 'ի դառնալն մեծահանդէս շքով ընդունէր զընդ յառաջ երլալս իւր 'ի շնորհաւորութիւն և 'ի խնդակցութիւն։ Ամենայն Հայ բնակիչք Դաւրիժոյ մանաւանդ թէ երկք յօտարաց՝ առնէին զայս հասարակաց զբօսարան և զեղխէին անդ գրեա՛ թէ յամենայն կիւրակէս տարւոյն։

Ամսոյ ընդ առաջարն զառ'ի վեր չորս փարսախօք՝ հասաք 'ի Հաճի Աղա գեօղ տաճկաց՝ 100 տանց՝ 'ի գաւառին Ուջանայ, որ ուղիղ ընդ արևելս անկանի Դաւրիժոյ, ունի զնոյն լերինս զոր և նա։ Ունի գետակ յոմանց՝ համանուն գաւառին իւրոյ, և յոմանց՝ ընթերակայ գեղջս Ուջան Սուլի կամ Հաճի Աղայ չայի կարդացեալ, որ բղխեալ 'ի Սէհնդայ, և յինքն ընկալեալ այլ ևս անհամար աղբերակունս բղխեալս յարօտն Հաճի Աղայ գեղջ՝ ընթանայ 'ի Հարաւոյ 'ի հիւսիս, և անցեալ ընդ կամուրջ երկամարեան մտանէ 'ի զարհուրելի քարաձորն Կուլուլի։ խառնի յԱճին գետ։ որ ոչ թէ 'ի Սէհնդայ բղխի որպէս դնէ Լենճիճեան, այլ 'ի լերանց աշխարհիս Հայոց։ Ա՛ռ կամրջաւ գետոյս ընդ արևելս են աւերակք ինչ։ ուր 'ի ժամանակս ժամանակս գարնանի գաղին հուզկահարք։ և

յանկարծ 'ի վերայ յարձակելով որոց զոյժն կշռեն հաւասար ինքեանց՝ կողոպտեն զնոսա։ Պ.իսկուածով և եթէ մեռեալ 'ի նոսա՝ գտի զարիւն նոր և զհետ ընթացեալ շաւղացն տեսի զդի ընկեցեալ անդանօր և քարակոյտ մեծ 'ի վերայ նորա։ Պ.ետն 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս և Ճանապարհ մեր յարև մտից յարևելս ուղղակի, հատանեն զմիջոց դաշտին 'ի ձև լեռն քառակուսի. որոյ ընդ հարաւ անկանի գիւղն Հաճի Ադոյ. և հայի յարօտն խոտաւէտ՝ յորում ամի ամի 'ի բանիլ գարնան՝ արածեն երամակք ձիոց Ա.ԲԲաս Մ'իրզայի և խանից Նորա։ Ա.ստ հասին կանայք Հաճի Ադայի հեծեալք յանդրուարս և 'ի պաղպաջունս։ Ո.անդրուարդ առնում փոխանակ Ա.ահարաւանի, որ է դեսպակաձև դահաւորակ լեռն բարձեալ 'ի չորից լծակաց, երկուց առաջուստ. և երկուց՝ յետուստ։ Երկոքին ջորիք բառնան զայն. մի յառաջոյ լծակացն ընթանալով 'ի միջի. և միւս յետոյն։ Ա.ՆԷ աստի և անտի դրունս և լուսամուտս. այլ Պարսիկք հասարակօրէն ծածկեն զայն ազնուագոյն բալախուշաւ կամ անդրուարակաւ։ Որով երբև զկոյրս շրջեցուցանեն զկանայս իւրեանց 'ի տեղւոջէ 'ի տեղի. և զդիմն զնոսա 'ի հասարակածանօթ

և 'ի պիտանի տեսարանաց ։ Իսկ պաղպաջուն քառիւ կամիմ յայտ առնել զԲՀՋավայն , որք են երկու կամարակապ արկեղանիստ և փայտակերտ բառնալիք ։ Հակ առ հակ բարձեալք 'ի վերայ միոյ ջորւոյ ։ և ծածկեալք նոյնպէս աղնուագին պաղպաջունակալաւ ։ Տանին սոքա մի զմի ոգի ։ և այս հասարակաց է գրեա թէ կանանց Պարսից ։ Դնան նաև հեծեալ 'ի ձի , յէշ , և 'ի գոմէշ ։ Այլ ինձ զի՞ փոյթ գնոցանէ՝ որոց ոչն ընկերեցի ։

Ամաչիմ ասել ։ թէ ծառայք Պարսից 'ի հեծուցանելն գնոսա և յիջուցանել՝ վայելեն զամենայն փափկութիւնս գողտրական մարմնոց նոցա ։ Ի կանանին պարտաւորեալ 'ի պարկեշտութիւն առաւել քան թէ բնաւորեալք , փոյթ տանին ծածկել միայն զերեսս իւրեանց։ Իսկ տարաձև զգեստ նոցա , որ անհաշխատ բանայ , մանաւանդ 'ի ստորև կացելոց զամենայն առարկայս ցանկութեան , ստէպ մղէ զծառայս 'ի ջերմ ռանդ լեմն պաշտօնատարութիւն նոցա ։ Ընկնամ ես , որպէս և էր , անձամբ անձին դարման տանէի երիվարիս։ զի Յովիկ տենդէր ։ յորժամ մի 'ի կանանեղն , որ հեշտն անկեալ 'ի վերայ բաղկաց ծառայի ուրուք լիջանէր 'ի վայր՝ և յանկարծակի յառեցան

աչք Նորա առ իս՝ անզգամօրէն ճիչ բարձեալ ասաց, "Դու քիմն իթի դր։" Որոյ շուն է սա։—Պատասխանեաց ծառայն յափշտակեալ ի գեղջ, թէ "Ռուս իթլարդան։" այսինքն՝ ի շանց Ռուսաց։ Իբրև եդ զնա յոտին, առեալ քար և ձգեալ առիս. որպէս թէ 'ի ցոյց քաջութեան և ջերմեռանդութեան իւրոյ՝ ասէ ցիս. "Պ՝ուչ քեռաքուր օղլի քեռաքուր. ղուչ։" Փախեր անհաւատն որդի անհաւատ, փախեր։ Ցորութիւն իրին, և Հարուածք քարին փութով բռնացան 'ի վերայ հնազանդութեան իմոյ։ Փախեայ յերեսաց Նոցա. բայց զմտաւ ածեալ, թէ տակաւին մօտ գոլով Պ՝ավլիժոյ՝ կարէի, որով եղանակաւ և մարթէի, ածել զնոսա ի չափ իմն ընկերութեան. տինա և կսկիծն առաւելեալ ի Հարուածոց անտի քարին՝ դրգիռ շատ մատոյց. ուստի մատուցեալ առ Նաղեր դայեկին, որ էր Նորա իբրև տնտես։ Ասացի "Վասն որոյ չարի Հարկանիցէ ինձ ծառայ Նորա. ահա երթամ ի Պ՝ավլեժ. տամ Աբբաս Մ՝իրզայի զթըղթեան դեսպանիս ինքնին առաքել. ըստ որում այսքան անկանոն երկիր ունի, յորում մարդիկ զմարդիկ անպատճառ Հարստահարին։" "Ո՛չ, ոչ բնաւ երթիցես դու դժկամակ

ի մէնջ.” ասաց նա. և կոչեալ զծառայն սաստեաց. և յաւել ասել ցիս՝ թէ “սուրբ է Ի Պարսկաստան երեսն կանանց. և ոչ ոք կարէ հայել ի նոսա առանց վտանգի կենաց։ Վասն որոյ զգոյշ լեր, և մի՛ հուպ գնասցես նոցա։”

Ի Հաճի Աղա գեղջէ ընթացեալ նախ յարևելս Հիւսիսի, եկաք ի պանդոկ ինչ հին քայրաշէն և քաքայուն՝ առ ստորոտամ դժուարագնաց կրճկոյն՝ որ հանէ ի մեծ դաշտն Ալջանայ։ Ի հնումն էր աստ քաղաք, բայց այժմ աւերակք նորա հարթեալ յարօտս ընծայեցան անասնոց Պարսից։ Աստ կառոյց իւր Աբբաս Միրզայ ամարանոց վայելուչ. աստ բղխի ջերմուկ առատ ծծմբահոտ ջուրց. յոր լուանին յամառան բազմութիւն ազգաց։ Սա խառնեալ ի գետն Հաշթրուտ՝ երթայ ի Միանայ, և ընթացեալ ընդ հիւսիս՝ խառնի յԵրասխ գետ։ Ի Հաճի Աղայէ 7 փարսախօք հասաք ի Թուիքմատաշ գիւղ. այլ թողեալ զնա՝ եկաք իջաք ի պանդոկին՝ որ ի խոնարհ քան զնա երկու մղոնօք. ուր անսուաղ անցուցի զգիշերն բովանդակ. զի ոչ ինչ վաճառէր գնոց ի պանդոկին, բայց միայն յարդ և դարի։

Մինչ փարսախաւ հեռի ի պանդոկէն

թիւքմատաշայ՝ է Խուշդարիա, երեք անկիւ-
նի ձորակ լինն կանաչաբեր, առ երի Սօմմայ
գեղջ յարև երես Հարաւոյ Նորա. ուստի խաւ-
դայ վտակն որ խառնի ի Հաշթրուտ. և ի
վերայ Նորա կամուրջ փոքրիկ և քարաշէն։

Ուստի եօթն փարսախօք հասաք ի Թորդ-
ման գիւղ գեղեցիկ՝ ի ստորոտս միաշար գօ-
տեաց պարսկայինն Տորոսի, միով և կիսով
փարսախի ընդ Հարաւ Նորա. ուստի երկեալ
վտակ խոխոջուն՝ կարկաչէ ի Մ՝խանայ, և
խառնեալ ի Հաշթրուտ՝ ընթանայ զՀիւսիս-
սաւ։ Այս գեղջ է սուրհարան տէրութեան.
ունի պարտէզս ամենաբեր ծառոց. բերէ սեխ
և ձմերուկ առատ. այլ խողող Նորա թթու.
Որսոց անբաւ առատութիւն ի լերինս Նորա։
Ուստանօր անձրև սաստիկ, ուր ես բացօթեայ
չկարելով անցուցանել զգիշերն՝ և մի ծապէս
դարձելով ի զարշողաց անտի իմոց՝ եկի ի
խնդիր օթի իրիք։ Եւ ահա պատանի ոմն
Սաքարալի անուն, որ էր տէր սուրհարանին
Թորգմանայ՝ Հրաւիրեաց զիս ի դամ անդր
իւր, ցամաքեցոյց զհանդերձս իմ ի տամկու-
թենէ անձրևոյն, մատոյց դեղ Յովհան՝ և
կերակուր առատ ինձ. և Հրամայեաց քեռ իւ-
րում խարշել ինձ զմարի վասն վաղուն,

մեծապէս արհամարհելով զխորանս Հաճի Աղայի և որոց ընդ նոսա։ Կարի յոյժ մխիթարեալ ի գեղեցիկ առնն Հիւրընկալութենէ՝ ի մեկնիլ իմում մատուցի նմա Ռեալս երկուս, այլ նա ոչ բնաւ ընկալաւ զնոսա. "Ճանապարհորդ ես՝ ասէ, և պէտս բազում ունիս դոցուն՝ քան թէ ես. Հիւր Աստուծոյ եղեր ինձ՝ բարի եկիր։"

Եւ այլ ճանապարհ 'ի Թիւքմատաշայ գէպ 'ի Արիանայ, որ հանէ 'ի Արէհմանդօստ և 'ի Արէհմանքուշ գիւղօրէս Ցաճկաց։ Արեհմանդօստ զհիւրասէրն յայտ առնէ. իսկ Արեհմանքուշ, զհիւրասպանն։ Եւ հաւատաս արդեօք. զի բնաւորութեան բնակչաց յատուկք են անուանքդ և հանգամանքնոցա։ Զէ միջոց զանազանութեանն առաւել քան զմի մղոն. այլ դեռ ևս մին զհիւրն սիրելով և միւս ատելով իւրով յայտ առնեն զտարբեր խառնուածս արեանց, յորոց և զանգեցանն։ Ցեսեալ Յովկան զյարադալար զուարթութիւնս ելլոցն և զանջուր անդորայ նոցա՝ ասաց. "Ամենց գիտես այսպիսի երկիր լցէ այս, որպէս և հայրենիք իմ։" Պատասխանեցի, "Այո՛. եթէ այդ ոչ լցէ." մատամբացի ցուցանելով զԱրէհմանքուշ. և պատմելով նմա զանգթու-

թենէ բնակողացն 'ի նմա՝ ընդ որ կարի զարմացաւ ։

'Ի վաղիւ անդր թողեալ զԹորգման , և զտուն Սաքարաւեայ անմոռաց երախտագիտութեամբ՝ յուղի անկաք դէպ յաւան Միանայ ։ Ճանապարհ ընդ փարսախս չորս՝ կարի առապար . զարհուրելի քարաժայռիւք և սեպացեալ բլրովք աղխաղեալ . ընդ որս հզօր անցանէ հեղեղատ 'ի միաշար գօտեայ լերին Տորոսի ։ 'Ի գարնանի այնքան սաստիկ ընթանայ այս գետակ մինչ վէմս մեծամեծս և ըզջորիս բեռամբն հանդերձ առնուլ զեղուլ 'ի գետն մեծ ՄիանէՃ ։ Երեք փարսախօք 'ի Թորգմանայ հասաք 'ի Ազէսմիշուր , որ է աղբիւր աղի բղխեալ 'ի ձորակ ինչ եռանկիւնի՝ յանդիման լերին մեծի 'ի հարաւոյ . յորմէ այլ և ս երեք փարսախօք հասաք 'ի Մխանա. կառուցեալ 'ի մէջ խորին դաշտավայրի շրջապատելոյ մեծամեծ լերամբք յարևելից Հիւսիսոյ համանուն գետոյն , և յաջմէ ճանապարհին Օանգանայ ։ Թէպէտև 'ի գիրս ուրեք ոչ պատահեցայ , սակայն աւանդապահք 'ի ծերունեաց Երզմիաձնի ուսուցին ինձ այսպէս ստուգաբանել զանուանս երևելի վայրաց Ատրպատական աշխարհիս ։ Երբուայնմէ՝ յետ

գառնալոյ մեծին Տրդատայ յունական զօրք 'ի Հայս, տիրելոյ Երիզորդն Երկբատանի, և 'ի վրէժ արեան Մեծին Խոսրովու անուանելոյ զքաղաքն Դավրէժ, խաղայ ապա 'ի վերայ աւանիս այսորիկ, որ 'ի ժամանակի այնմիկ քաղաք բազմամարդ. և տիրեալ նմին՝ կարդայ զանուն նորա Միանայ. այսինքն թէ՝ թոռ և այս քաղաք ընդ Հայաստան միասցի։ Ապա աստի յԱրդաւել. և կոչեաց զնա Արդ յաւել. այսինքն թէ՝ այժմ յաւելաւ սա 'ի սահման ճոխութեան Հայաստանեայց աշխարհի։ Իսկ 'ի բարբառս Պարսից նշանակէ միանայդ կամ լաւ ևս միանէ՝ զմիջոցն. և այս արդի աւան, կեդրոնացեալ 'ի միջոց դաշտավայրին շրջապատելոյ լերամբք՝ գեղեցիկ ևս յարադրութեամբ 'ի դրից և՝ զանուանն ընկալնու։ Որպէս Մեղրի Կրճիվանայ, նոյնպէս և զՄիանա Թորգմանայ համարիմ գոլ ճմերոց։ Ա՝ ասնզի այն ինչ 'ի Թորգման նոր 'ի Նորոյ բանիւր գարուն, և ծաղկունք 'ի ծառոց պտղիլ սկսանէին, 'ի Միանայ վեց փարսախօք ևեթ հեռի 'ի նմանէ՝ նախախայծ զթուքն կերաք. յորմէ յայտ է անտանելի ջերմութիւն ամառան նորա։ Ցունք Միանայ անշուք հողակերտք. և գեղջուկք բնակին 'ի

նոսին։ Հարցեալ ցսուրհարանապետ տեղւոյն՝ թէ քանի՞ տունք լցեն ի Միանա. պատասխանեաց "երկու հազար։" Իւ եթէ ոչ ըստ Պարսից տեսանիցէ զհաշիւ բազմամարդութեան երկրին։ ընդ չափ անցանէ թուոց։ Երկերիւր գերդաստանք Տաճկաց հաղիւ գտանին. վարուք կարի անընդելք և խուժադուժք. հաղորդեալ վարուց բնակչացն Մեհմանքուշայ։ Օտարատեացք են, և գլուխ ոսերիմ թըշնամիք Քրիստոնէից։ Ունի վաճառանոց անշուք, ուր է ներկատուն մի, դարբնոց երկու, պայտառանոց ութն, և մանրավաճառաց հանութ՝ իբրև տասն և հինգ։ Ունի մզկիթ մի և բաղանիք. իսկ յարևմտեան կողմն իւր նաև զգղեակ ինչ 'ի վերայ բլրակի միւսմ, կառուցեալ երևիլակ պարսպօք։ Ընդերի դղեկիս անցանէ գետն. և իբրև ասպարիզաւ հեռի 'ի նմանէ՝ անկանի պարտէզ Աբբաս Միրզայի։ ամենաբեր ծառովք զարդարեալ. և որթովք խաղողոյ ուռճացեալ ընդ ամն բոլոր։ 'Ի գլուխս բարաւորի ցանկապատի պարսպացն էին սենեկանի երկդստիկոնեան, և 'ի կեդրոնի պարտիզին շինուած փակեղաձև։ Քաղաքն Քռանկի կոչեցեալ. յօթ յերթի և եկի ժառանգին արքայութեան Պարսից՝ և աւագանւոյ նորա։

վարդի։" և ի Հոլովիին միշտ նախադասն փոփոխի, թէ ածական լինի, և թէ յատկացուցիչ, զ՝օրինակ. "Շահի Իրան," արքայ Իրանայ. "Մալի մարդում," ստացուած մարդկան։ Ածականքն թեքին միայն յինի, իսկ գոյականքն նոյն կան և մնան. զ՝օրինակ. "բազուկի վաղշահան," մեծն թագաւորաց. "խուշմազայի անառան," համեղագոյն նռանց, և այլն։ Երկու գոյականաց ի միասին եկելոց՝ Հոլովի նախադասն միայն. զ՝օրինակ. "Աղաղի Աստամ," աթոռ Աստամայ։ Բայք նոցա ի ժամանակս ինչ իւրեանց խոնարհին պէսպէս փոփոխմամբք, բայց ըստ մեծի մասին օժանդակօքն վարին. զ՝օրինակ. "խահէմ ռաֆտ," կամիմ գնալ։ Եթէ այս և եթէ այն՝ ամենայն հնասիրաց ազգի միտում, ոչ միայն պարտականութիւն, զարդ և օգուտ է ուսանել զլեզուն Պարսից, այլ նաև զնախնի նշանագիրս նոցա. զի ի նոսա կարէ գտանել զհնութիւն աշխարհի իւրում, և զփառս նախահարց։ Ամենայն նախնի յիշատակագրու թիւնք՝ ի քարաժայռս Հայաստանի և Պարսից, յաւերակս ապարանից, և ի կոթողս քաղաքաց լի՝ են քեռեռագիր նշանօք։

ԴԷՐ ՊԱՐՍԻՑ։

ՈՐՈՑ յօժարութիւն իցէ գտանել զսկիզբն ։ զմէջ և զկատարած քէշի Պարսից՝ ուսանիցէն թող զնշանագիրս Հնութեանց Հայաստանի ։ և զընտիր մատենագրութիւնս ամենեցեան Հարց նոցա ։ Մի օր առաւել պարծեսցի ընդ Հերոդոտոս իւր՝ և ընդ Պորաքոն ։ քան Հայ ոք յիւր Մովսէս ։ յիւր Եղիշէ ։ և յիւր Եղնիկ ։ որոց ի քաջարօրն արտորայ երկնաւոր արգասեաց՝ ցան և ցիր մացառացեալ ցցին կըրօնից և կրից նոցա դաւն դժնկունք ։ Ընթերցասէրս զոլ աղաչեմ ժողովածոյ բանիցս հեռանելոց ։ որ խաւն որպէս և են ։ տակաւին ոչ թերանան ի բանացին տեղեկութեանց։

Շեխ Մահամմադ Մուհսին Ֆանի՝ ծնունդ Քաշմիրայ իբրև դարու յառաջ ճանապարհորդեալ ի Պարս՝ գտանէ մատեան Պալհաւիկ Դուստիր անուն ։ որ բազմաւորականն է Դաստուր բառիս ։ Այն մատեան ապա ժամանակաւ անկանի ի ձեռս Մոլլայ Փիրուզայ Պարսկի ի Բումբայի ։ և յառաջ քան զնա ևս քաղեալ տեսանի ի Բուրհան Դուստահ անուանեալ զիրսն ։ Այս Դուստիրս՝ գրբուած ասի հնգետասան մարգարէից ։ որոց

առաջին Համարի Մուհաբադ կամ Մոգպետ, այն է՝ Մոգպետ. և վերջին՝ Սասան, հինգերորդն ի Համանուն մարգարէս։ Այս Սասան՝ որ ժամանակակից էր Խոսրովու Պերոզի՝ թարգմանեալ զԴուսատիրն 'ի Պարսկական բարբառ՝ յաւել ի նա և զգուշակութիւնս և զկարծիս իւր. և անուանեաց Մատեան Սուրբ. լցեալ օրհներգութեամբ արարողին Աստուծոյ, Արեգական, Լուսնի, Մոլորակաց, և Երկնային Օրութեանց. յորմէ քաղելով Յանեայ՝ ստեղծանէ զԴաբիստան իւր։

Անաչառութեամբ ասեմ, իբրև յօդածոյ առասպելք Համարէին զիւտ և գունք Յանեայ, եթէ չէր Հարանց Հայոց Հնդեստասան դարուք Հնագոյնք քան զնա, սփռեալ աստ և անդ 'ի գիրս իւրեանց՝ խեղճրանս ճշմարտութեան սասնդերոյն ի նմանէ։ Ապաքէն ըստ որում կան ի Հնութեանց՝ զորս նոքա զանց առնեն, և Դուսատիր յառաջ բերէ. և կան՝ զորս Հնդեստասան մարգարէքն զանց արարին, և մեր Հարքն գրեցին. մեայ ինձ ուրեմն միով զմին լուսաւորել, և խմոց վերծանելեաց զառաջեաւ մատուցանել վճիռ Հայելի՝ ըստ տկար կարեաց։

Մ՝ԱՀԱԲԱԴԵԱՆՔ ԵՒ ՓԻՇԱԴԵԱՆՔ ։

Ֆ՝ԱՆԻ գրիչ Դ՝ոբիսան գրոց ։ գուցէ առեալ ՚ի Դ՝ուսատիր մատենէն՝ յաւելու զՄ՝ահաբադեան կամ Մ՝ավլեանեան հարստութիւն երեսուն թագաւորաց՝ մինչև ցՄ՝զերաբադ ։ որ զազգն Եհան ասէ ։ ՚ի խժական բարոյից ։ ուստոյ հերկ և զայգեգործութիւն ընդ զինուորութեան ։ Ապա Ջ՝ խափրամորդէ Մ՝զերաբադայ հետն եղ Ջ՝ խանեան հարստութեան ։ մինչև ցՇ՝ահ Կուլին և Մ՝ահաբուլ ։ որ հրաժարեցաւ ասի յտիթառոյ՝ վասն տգիտութեան և վատթարութեան ազգին ։ և յետ նորա Յեսսան Մ՝ամ՝ ։ որդի նորա ։ առ որ շարժեցաւ բարկութիւն Աստուծոյ և սատակեաց զնա ։ Ապա յարեաւ Ռ՝էհումարա ։ որ կոչեցաւ Գ՝ոլ Շ՝ահ ։

Փիշդադեան հարստութիւն ըստ ոմանց՝ ութ հարիւր ։ և ըստ այլոց՝ հարիւր միայն ամաց՝ անդադար պատերազմի ընդ դիւաց ։ որ այն ինքեանք են խուժադուժ ազինք ։ Ջ՝ի և նախնի վէպք Հնդկայ՝ զոչ քաղաքականացեալ բնակիչս Դ՝ռաքանայ՝ Ոռակշայս կոչեն ։ որ համազօր գնան Պ՝արսկական դիւաց ։

Թ՝էպէտև յանաւօտ առասպելաց սակի

թուլցին ոմանց քաղուածքն Ցանեայ, դեռ և ս եթէ սուր Հնախուզութեամբ բաղդատեացուք ընդ Խորենացւոյն մերոյ, գտանեմք խեշիրանս Ճշմարտութեան ի նոսին։ Գործ իւրաքանչիւր Հարատութեանցդ վերաբերի ուղիղ ի դար անխարդախ մտգութեան աշխարհիս Հայոց։ Իսկ Մահաբուլ ոչ իսկ։ եթէ ոչ մեծն Ռէլ։ Հրաժարեալ և հեռացեալ յիւրմէ տեղոյ, և կենախուզ լեալ ի Հայկայ։ զի արդարև վատթար և տգիտական համարելի էր ժողովուրդն՝ որ մահացուին ընդ անմահին գլուխ խոնարհեցուցեալ։ դեռև ս այնպէս՝ թողին զնա դի տապաստ առ ոտիւքն Հայկայ՝ և փախեան։

Սկիզբն Մոգութեան։

Խորենացին մեր առեալ ի Հնութեանց Սաբիլայ՝ գրէ օրինակ զայս։ "Յառաջ քան զբուրգն և զբազմաբարբառն լինելոյ ճայնի ազգի մարդկան և զկնի նաւարկելոյ Ռոսխուութրայ ի Հայս՝ Օրուանն, և Տիտանն, և Յաբեթոստէ լինէ ին իշխանք երկրի։" Մի յայսցանէ կամ զկնեաց ոչ իսկ և՝ Ռէյումարդ, որ Գիլ շահն կոչեցաւ, իշխան կամ թագաւոր երկրի։

թէ զնոցա, և թէ սորա իշխանութիւն ոչ է մարթ այլազգ առնուլ, քան զտանուտիրականն կամ զտնտեսական, որ միով անուամբ Նահապետական կոչի. յորում հոգ իւրաքանչիւր գերդաստանի կամ անձնատուր ժողովրդեանն հարկիւ մէջը զնոսա ի գիւտ ազգի ազգի արուեստից պիտանեաց։

Եթէ բանն իցէ գերագոյն մասն մարդոյ, ապա և առաջին փոյթ նորա վասն միշտ յորոն և ի գիւտ արարող և անսահման Լուութեանն։ Երկինք և երկիր ամենայն վայելչութեամբք զարդուցն յորդորեն զիրախտագիտութիւն նորա. որով մշի մարդ ի զարմանս և ի գոհութիւն բարերարութեան նորա։ Եւ այս կոչի բնական բարեպաշտութիւն կամ կրօն։ Բնական պիտոյք մարմնոյն կարօտ կաբեւոր արդասեաց երկրի՝ հարկիցուցանէին զնա ի հերկ և ի հունձ՝ այլոլքն հանդերձ. և սոքա մատամբոյն ցուցանէին նմա զգիտութիւն փոփոխման եղանակաց, շրջանի արեգական, անդադար հոլովման մոլորակաց, ըստարերաց եղանակ, բնութեան և զբուսականացն ընտրութիւն, որ միով անուամբ կոչի այժմ բնական խմաստասիրութիւն։ Այս եղև առաջին և ճշմարիտ մոգութիւն, զոր նախ ու-

ասոյց Հայաստան ի Օրևանդ և ի Մոգաց անուանեալ գաւառս իւր։ Եւ ընդ Փիլիգաեան և ընդ Մահարադեան կամ Մոգպետական հարստութիւնս անախտ եկաց մնաց ի Պարսկաստան։

ԼԱԽԿԻՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ՄՈԳՈՒԹԵԱՆ։

Եւ ըստ այսմ Նախկին հաւատ մոգութեան որպէս ի Հայս։ Նոյն և ի Պարս՝ հաւանի գոլ պաշտօն գերագոյն Լուսկին։ որ յոչընչէ արար զաշխարհ և խնամէ տեսչութեամբ։ Որում մատուցանէին երկիւղ սուրբ։ սէր և երկրպագութիւն։ Յետ Նորա մի ծարէին զծերս և զմնոցս։ եղբայրօրէն սիրէին և զաղգ մարդկան։ գութ և խնամ ածէին նաև ընտանի անասանց։ Այպա գեղեցկութիւն և կենդանարար զօրութիւն երկնային մարմնոց ամենայն մասամբ կարևոր կենաց մարդկան՝ մլեցին զանհասկացուս արուեստսն ի մեծարանս գիտնոց և ի պաշտօն լուսաւորաց։ Հաղիւ թէ հաւանելի ընծայի թէ համաշխարհական երեսս ընդ արևելս աղօթել արևապաշտից՝ ծագեալ ելեալ ի դրութենէ անտի դրախտին տնկեցելոյ ընդ արևելս։ Օ՛ի լոկ Ադամայ և կնոջ Նորա տխրագին վկայու-

թիւն ոչ ազգէր զինեաց, յայնքան երկար դարուց հետէ անխախտ պահել զայն աւանդութիւն։ Մանաւանդ զի հաւանական ևս է, թէ 'ի բաղմանալ ազգի մարդկան և հատուած յամբոխէ անցեալ բնակեալ ի՛ցէ յալ և յահեակ տեղւոյն այնորիկ։ Ո՛չ զարմանամ և՝ եթէ ընդ էր վերջինս այս՝ սակաւ առ սակաւ արմատացեալ բարձ 'ի միջոյ սպառ սպուռ զԱստուծոյ անեղծանելւոյ անուն, և զաշխարհ բովանդակ ընդ իւրև կալեալ կորացոյց, քանզի շահ անձանց մոգացն առաւելոյր սովաւ։ 'Ի վերջին եղծութիւն ճշմարիտ մոգութեան մոռանել թուի և պաշտօն Հրոյ, որ եթէ հաւատացուք Ֆրդովսեայ, որ զթագաւորացն շափեաց վիպասանութիւն, մուծաւ 'ի Հուշանկայ թոռնէ մեծին Դէյումարսայ։ "Յ(Ս)ի՛ մի՝ ասէ, արքայ Հուշանկ հաւատարմաք ոմամբք պաշտօնէիւք՝ 'ի լերինս կոյս միջամուխ գնայ, ուրուական կերպարան ինչ խաւարային և անհեղեղ յանդիման ելնի, աչք նորա աղբերակունք արեան, և ծուխ ընդ ոլնգաւնան ցերեալ՝ միդտպատէր զարեգակնն։ Լակ Հուշանկայ քաջ զերևոյթն կշռեալ, առքար և հար զվիրագն ահագին։ Ելյ քարին և ծն անդր ոատուցեալ՝ հարաւ զերեսաք վի-

մին, և ի փշուրս ճարճատեցաւ, ուստի ելն հուր. Հուշանկ յերկիր անկաւ, ի վերայ երեսաց իւրոց պաշտեաց զԱստուած, և սեղան տեղւոջն հաստատեալ՝ ասաց. "Այս Հուր է Աստուածութիւն յամենեցունց պաշտելի։"

Թէ Հուշանկ, թէ Եփեսոսէս և թէ Պրոմեթեւս՝ գտակք կրակի ազգաց համբաւեալք, ամենեքին առասպելք են։ Բանզի ես Հայեմ, և զիմոյ Ազգի պատմութիւն համաձայն ճշմարտութեան գտանեմ։

Նոյ, Բասիսութրէս, Դեկալիոն, Մնու, և որ այլ խառնուփնթոր և խժտական անուանք իցեն, գնոյն և զմի նահապետ ազգի մարդկան նշանակեն. որ էջ տասանաւ ի Հայս, յարոյց սեղան, եդ ի նմա զփայտս, վառեաց հրով, և մատոյց ի նմա զողջակէզ իւր հաշտարար։ Աստուած խնարհեցաւ ի պատարագ նորա, օրհնեաց զերկիր անիծապարտ, և եդ զաղեղն իւր յամպս ի նշանակ յաւիտեանական հաշտութեան իւրոյ։ Զերեքհարիւր ամ եկաց Նոյ ի Հայաստան. և յետ նորա որպէս Հայկմեր։ Նոյն և բազմութիւն որդւոց նորա ասա և անդ, ոչ գիր բաւ մուանայլն զաստուածագործ նշանն։ Այս զի՞նչ այս նոր կրակի զիւտ, որ ամենեքին պիտոյ չէր։ զի և ոչ աշտարա-

կեն շինողք անկրակ զգործ զայնքան հրաշալի առնէին և մեծ։ Ելյլ զի հեստեալք ի Հայոց զՀիշատակ սքանչելեաց հանցեն 'ի մոտաց առաջին ժողովրդոց, և մոռանալ տացեն նոցա զբուն իւրեանց հայրենիս, (զՀայաստան,) զի զիւրեանց կալուածս բազմամարդացուցանիցեն, այլ իւրաքանչիւր ստեղծեն իւրեանց նոր հուր, և նորանոր գտակս հրոյ։

Լ. ՈՒՍԱՒՈՐՔ։

'Ի թուականալ իշխանաց ի փառաց անտի անեղծանելոյն Աստուծոյ, քաղաքական իրաւունք ինն վարկան թուլացուցանել և զզ ժողովուրդ իւրեանց, և ձգել զհետ մոլար և մեռելոտի պաշտամանց՝ թէ լուսաւորաց ելցեն, և թէ այլոց անոտեաց։ Ախտ իշխանական է միշտ զիշխան փառաց ուրանալ։

Ֆրանկ յիւրուն Գաբիսոնի՝ Մահաբաղեան կամ Մովսիսական հարստութեան ընծայելով զայս պաշտօն, յաւելու թէ՝ կարի այլանդակ և անհեղեղս Նկարէին զնոստ նախանիք Եղեմայ։ Սոր Ջան Մալքում, որ՝ յընթացս դեսպանութեան իւրոյ 'ի Պարս, բազմօք աշխատ եղև 'ի գիւտ հնութեանց երկ-

բին։ զՊանի բնակիչ Քաշմիրայ՝ համարեն թէ զՀնդիկն ի Պարսիկն զոգեաց կեչտ։ 'ի Նորաձևս և յայլանդակս առնել զդրօշաձս բազնաց աստուածոց նոցա։ Երկուս մեծամեծ ընդդիմութիւնս յառաջ բերէ սա։ մի՝ զի նշան նկարուցդ ոչ էրև են՝ ասէ, 'ի քանդակն Պերսուպօլսոյ կամ Թաղատը Ջամշիդայ։ միւս՝ զի Հերոդոտոս՝ որ բազմօք զկնի գրեաց ՄՄ ամօք, ոչ զմահենից շինութիւն յիշէ։ ոչ կռոց կոփումն, և ոչ զբազնաց տեղիս։ այլ միայն, զի 'ի բարձունս զոհէին լուսնթագին, և երկիր պագանէին արեգական, լուսնի։ երկրի, հրոյ։ ջրոյ և օդոյ։ Երկոքին փաստքդ ևս բանաւոր և անվկանդունք են։ բայց և այնպէս՝ կան աստ և անդ նշմարանք ստուգութեանց գրութեան Յանեայ։ զորոյ յետ 'ի կարգի գնելոյ աստանօր զդրօշուած մոլորակացդ՝ ըստ Դաբիստանի՝ ջանացուք յայլուստ հաստատել։

Դ։ ՐՕՇՈՒԱԾ Լ։ ՈՒՍԱՒՈՐԱՑ։

Դ։ ԱՐՒՍՏԱՆ զՄոլորակս բոլորակ գունդս լուսաւորաց համարի։ բայց այլանդակ և յանհեղեղ կերպարանօք յայն սակս դրօշեցան՝ ասէ։ զի հոգիք նոցա կամ պահապանքն ան-

ուանեալ Հրեշտակք՝ այնպէս երևեցան սրբոց գարուց ի երևակայականաց։ Այս ոգիքն անուանեալ աստեղաց կամ մոլորակաց՝ պէտպէս կերպարանօք կերպարանէին, ասէ։ Եւ ինձ ոչ իւիք անհաւանական քանքս երևին։ քանզի ուսումն այն անհամար ծագումն քաղաց։ պարկաց։ պայիցս։ այկաց։ խօլիցս։ և դիւաց՝ յերկոսին սերս մարդկան։ յաւէրժ Հարսանցն Հարսանիք։ և որ այսպիսի մթին առասպելք՝ որ յառաջին դարուց Հետէ աշխարհիս և յաւիտեան կալեալ գրաւեալ ունին զմիտս մարդկան։ զորս իմաստունք ազգաց երկրագի ծեռնդս ասացին։ բայց ուսումն Երկիւղ։ եթէ նախապաշարեալ չիցին միտք մօտալուտ վրատանգօք։ Զայն ոգէտ վտանգի իւրոյ՝ զերկիւղ չզգայ ամենեին։ ապա յաւէտ ասել պարտ է՝ թէ խորամանկութիւն քրմաց արար զնոսա այլանդակս։ զի ահ արկանելով ռամկին՝ զիւրեանց ընդ նոսա Հաղորդութիւնն աստուածամերձութիւն ինչ Համբաւ լցին։

1 Երեսակն՝ Կրոնոս՝ Օ սահ՝ Դէյվան՝ ի սեաւ կՃէ դրօշէր։ գլխով կապկի։ մարմնով մարդոյ։ և դաւակօքն խոզի։ Թագ գմբեթեայ ի գլուխ։ բոլորակ խեմ յաջոյ։ և օձ գալար՝ ի ձախոյ իւրում։

2 Լուանթագն, Բրամազդ, Որմիզդ, Օ՝ևս, Ի՝սշեմերի, Օ՝սաշ՝ Հազարդ յն դրոշէր, յիբան մարդոյ և ի գլուխս ցնոյկամ ուրուրի. ի վերայ որոյ՝ թագ եռանկիւնի. և ի նմին գրոխ աքաղաղն և վիշապն. յաջ նորա փաթեթ կասաւոյ. իսկ ի ձախն՝ սրսուակ ջրոյ։

3 Հրատ, Արէս, Մարեխ՝ կոփէր յարձան մարդակերպ՝ մերկ, և թագ ի գլուխ. աջ նորա կախ զկողէ ի վերայ սակեր մեծի յազդերը. և ձախումն ամբառնալով զքուք ինչ երկաթեզէն։

4 Արեգանն, Հելիոս, Միհր, Խօռ, Խուռշիդ՝ ձուրիայ յոսկւոյ սրբոյ. դրոշէր այր երկագլուխ. ուրոյն ունելով թագ եօթնաշառաւիղեան, ընդերու զեալ յակինթօք՝ որոյ թէև դէմք մարդ կային՝ այլ ունի զառուտ վեշապն. ի պարանոյն նորա քայտ ականակուռ. և ի ձեռին՝ գաւազան նուրբ, հեծեալ ի նժոյգ ահիպարանոյ։

5 Ասպիկ, Արուսեակ, Արօրա, Օ՝ՀՐոյ, է անդրի մերկ և իգակերպարան. ունի թագ եօթնաշառաւիղեան ի գլուխս իւրում. յաջոյ կրէ սոսման իւղոյ, և ի ձախոյ՝ զսանտր։

6 Փայլածու, Հերմէս, Ուղարիտ, Թիր, Գաղիր, դրոշն ի կրծոցն ի խոնարհ՝ ձկնա-

կերպ, և 'ի գլուխ Ա՛ստուծոյ, յոր եդեալ կայ թագ, յորոյ կրէ զգրիչ, և 'ի ձախոյ՝ զկաղամար։

7 Լուսին, Ընտիր, Մատ, նկարի 'ի ձեռ կուսի հեծեալ 'ի ցուլ սպիտակ, յորոյ կրէ զհամբիչ կամ՝ զշարան յանիմաց, և 'ի ձախոյ՝ զնիզակ ռեհանի կամ՝ շահասպրամի։

Յաւելու Պարքիսատան պատմել ուրոյն ուրոյն և զտաճարս 'ի տաճարայ տոցս, և զերբաքանչիւր ջրերս 'ի պաշտեհից, ևս և զժամանակ և զկարգս պաշտամանց։ Յուցանէ, զի մոլորակք բոլորաձևք էին, և այլանդակ կերպարանքն, յորս նկարեցան՝ էին ոգիք նոցա երևեալք որբոց դարուցն Երբևակայական նոց։ Այսքիկ ոգիքն անուանեալ աստեղաց կամ՝ մոլորակաց՝ պէտպէս կերպարանօք կերպարանին՝ ասէ, զորս և յաւելու դրօշաձոյս և կոփածոյս անհամարս։

ՆՀԱՆԵՔ ԳՐԵԼՈՑՍ 'Ի ՊԱՐՍ ԵՒ 'Ի ՀԱՅՍ

Եթէ ոք զԱրարատայ, զՏպանէ և զՆոյէ գրել ինչ ախորժիցի՝ մի ծպէս 'ի վասն առնու դրութեանն՝ դաւանգու թիւն Հնութեանց Հայոց՝ յարդի բնակչաց նորա։ Ապաքէն՝ որ գՎերայ Պարսից խօսել կամիցի՝ շատ է նմա

գոտանել դնչան ինչ Հնու թեանց 'ի բերանոց այժմեան ընակչաց նորա։ Ի այս եղեալ անուսյթաք կանոնք խմոց ընթացեալ, ասել Համարձակիմ. զի թէպէտև ազգ ազգի վերայ յարեան և աղանդք աղանդոց՝ 'ի Պարսկաստան, սակայն այսօրինակ սեռաթիւն մերոցակաց և ոչ ազգեցութեանց նոցա 'ի սորին, կայ և մնայ սակաւ ինչ անդ յիմաստանոց ցառմիկս նորա։ Աբքայազանց եղեալ գաստիարակ շատարեր զգիտաց և զաղթարաց նոցա ընկալաց զընկերութիւն։ բայց այնպէս՝ Հաւաքածոյք խմոց դրութեանց ոչ այնքան դօրեն։ 'ի վկայս թիւն յապացոյց առնում քանիս՝ զայլոց ուրումն դրուած։

Յամի Տեառն 1800։ 'ի Ճանապարհորդել Սըր Ջան Մալքոմայ Անդղեցւոյ յաշխարհ Պարսից՝ արքունի աղթաթ ազգին 'ի Շիրազ, դուշակեաց զբաղաղ նորա՝ Հետագայ օրինակաւդ։ "Օրհնութիւն այնմմեծի Աբարչի՝ որ արար զերկիր, զերկինս՝ և զամենայն զօրութիւնս նոցա։ յորոյ 'ի մէջ արարածոց երև և մարդ իբրև զյոլոտ անանցան։ Լուսաբայլեն Լրիւակ՝ որ իբրև պահ Հսկէ հսթնեբորդ երկնից՝ գամագիտ է կամաց սորա։ Փառաւորեսցի Լուսընթաց։ իբրև գատաւոր արդար գահաւոր

բեալ ի վեցերորդն երկնից՝ տեսուչ է խորհրդոց սորա։ Աբել նայեն Մարեխ՝ բոցավառ սակերբ ի հինգերորդ երկինս՝ կամակատար բարկութեան Աստուծոյ՝ օգնական է սորա։ Աբեգակն շրջապատեալ բոցերէն պսակօք, որ ճառագայթարձակ փայլէ ի չորրորդ երկինս՝ լուսովն Ամենակալին՝ օգնական է սորա։ Գեղեցիկն Սոնրա՝ որ երբի Հարսնիկ նուագածու՝ զուարթ բաղմի յապարանս իւրում յերրորդն երկնից՝ հեշտութիւն է սորա։ Թեփոտեալն Փայլածու, գոլեր արագագերպատգամաց Ամենակալին, որ նստի յերկրորդ յերկինս։ Նշանաւոր է սորա։ Լուսին անապատ՝ յառաջնում երկնի՝ նշան սքանչելի զօրութեան Աստուծոյն՝ զոր ստեղծ է սա։"

Յամենայն ճանապարհաց բարեաց մոլորեալ մարդ, բայց ի ճանապարհէն մարմնական շահուց՝ զոն ուրեք երբեք։ Այլոք անգամ որանեն և գտանեն զայս ճանապարհ, ուր լուսաւորեալքն աչօք մարմնոյ՝ միշտ վրիպեն ի հոգևոր բարեաց անտի։ Արդ այս մասն ախտաբութեան մարմնաւոր՝ շահուց է արարողութիւն և անմոռաց հնութիւն զոշաքաղ ազգին։

Եթէ կայր և ի Հայս այս պաշտօն, և հնագոյն քան զայս՝ զիտութիւն մոլորակաց՝ յայտ-

նի առնէ քեզ անուն "Լիսթնվորակեան Բա-
զին՝" անուանեալ դաստն Փարակարան
նահանգի Մեծին Հայոց, որպէս և այլք
ասոն և անդ՝ ի Տիրան, ի Հոշ, և այլն։

Խոսրով Մեծն Աբշակունի՝ յետ մեծի
յաղթութեանն 'ի վերայ Հապէշոյ Պարսից
արքայի՝ ցոյս սպիտակս առաքէ առ Լիսթն
Բազինս կուռս՝ ըստ Աղաթանգեղայ մերոյ։
որով երևի, զի առաջին վասն քրիստոնեայ
նախնեաց մերոյ՝ էր ճանուցեալ զնոսա։

Հոսթնարոյս Աբեղանիսն, և զՀրաշա-
կերտ կրակարանաց զհոսթնագուսն տաճա-
ռաց, որպէս և զԼիսթն թռուչ Աստեղայ, և
զահաւորագոյն խորհրդոյ նոցա՝ բաղումք 'ի
քրմաց և 'ի քահանայից երկարօրէն զրեցին։

ԵՐԵՒԱԿ

Դրօշն 'ի սեաւ կաճոյ՝ գլխով կապկի, իրա-
նաւ մարդոյ, և գաւակաւ խոզի։ Թագ
կամարեան 'ի գլուխ։ խեմ յաջն, և օձ գա-
լար 'ի ձախս իւրում։

Սեռութիւն կաճոյ՝ յորմէ զրօշէր բաղին
երանելին ակնարկելով 'ի զիշերն նախարար՝
նշանակէ զյաւիտեանականութիւն։ խեմ մաղին

և օձ գտլարեալ՝ նշանակ է տարբոյ. կամ երկուց լուսաւոր շրջանակայ իւրոց. ուստի և երևակն համարէր աստուածութիւն ժամանակի։ Գլխով կապկի ի մարդ ձևանայ. ցուցեալ՝ թէ նմանողականն բազմիցս ի կատարեալն արմատանայ գիտութիւն։ Բայց առաւել ևս հաւանական լինի ասել. թէ որպէս կապկին սեղմելով 'ի ծոց սպանանէ զձագ իւր, նոյնպէս և ժամանակն նախ գրկէ և ապա ընկրկէ զկեանս ամենայն ծնողաց իւրոց։

Գաւակն խոզենի՝ բարոյականապէս զոգիտաց ժամանակին վնճակ յայտ առնէ։ Բայց առաւելապէս՝ թէ որպէս խոզ ուտէ զնորածին զոջակս իւր, նոյնպէս և ժամանակն ծախէ զամենայն հասակ։ Կամ՝ խոզանման ապականութիւն վարուց մարդկան՝ եղելոց ընդ ժամանակաւ։ զի խոզ ինքնին քանդիչ և ապականիչ է։ Հնդիկք զՍիսկ և զՍանի ի սեաւ կճոյ դրօշին. որ իբրև աստուած ժամանակի՝ ապականարար եղանութեանց համարին։ Որում և զճայն նուիրական դնեն, որ 'ի մէջ թռչնոց կարի հաղուագիւտ, ըստ որում և սա ծուատէ և ուտէ զձագս իւր՝ յօրինակ եղծութեան ժամանակին։ Տես 'Օրան. Սօս և Սանդիսի գրոց։

Բահաղ անուամբ պաշտէին զսա Փիւնիկեցիք և Մովաբացիք, զոր և կոչէին աստուած շրջանակաւոր. եթէ ուղիղ ելցէ այս՝ զոր քաղէ Հնախօսն Հայաստանի վասն արևոյ՝ ես առաւելագոյն ևս յարմարութեամբ առնում 'ի վերայ երևակին, 'ի պատճառս երկուց լուսաւոր շրջանակաց նորա՝ մի զմիով աղուցելոց՝ որով լուսաւորի մակերևոյթ հաղարիցս քան զերկիր մեծագոյն սկաւառակն նորա։

Մնայ ինձ ասել. թէ որպէս ազնիք աշխարհի իւրաքանչիւր հաճոյական անուամբ որոշեցին զԱրամազդ, նովին և իւրաքանչիւր 'ի նոցանէ կերպարանափոխս արարեալ զԿոյ՝ անուն կարդացին նմա Դիսիսութրոս, Կրօն, Սատուրն, Դիոնիսիոս, Բաքոս և Պանդամաթան, և հանին յերևակին 'ի վեր, յառաջինն 'ի մոլորակաց. ուստի որ ինչ երախտիք նահապետին յազգ մարդկան, և որ ինչ ազդեցմունք մոլորակին 'ի ստորինս՝ յարադրեալ և զօդեալ իրերաց՝ ձուլեցին զայն տեսակ աստուածապաշտութեան՝ որ կոչէր սաբայութիւն. կամ պաշտօն զօրութեանց երկնից։

Ոռմիսայ անուամբ պաշտէր. և աստղն Ոռմիսայ 'ի Հայ թարգմանութեան Աստուածաշնչին՝ կոչի Հայկ. իսկ 'ի Յոյնն՝ Օրիոն։

Կանխաւ յառաջ ցուցեալ է իմ յայտնութիւն, թէ Հայկ նահապետ Հայկազանց 'ի յետնոց ատուածացուցեալ հանեալ ելեալ յերկնականդէն, և պաշտեալ իբրև զԿրօն Հայոց։ Բայց զարդիս առաւել քան զառաւելն հաստատին յիս այս կարծիք, ոչ այնքան վասն ատուածութեան Հայկայ՝ մերոյս նախահօր, որ Աստուածային վառայն նախանձախնդիր, որքան վասն ուսուցանելոյ նորա զմոլորակին։ Կախ զի Հայկ, այսինքն՝ Հայիկ, Հայեցուած կամ նկատողութիւն, մի և նոյն է՝ որ ինչ և երկնային, երկեալ, կամ երկնարար՝ 'ի մեր լեզու։ Երկրորդ՝ զի միւս անուն նորա ՅԱրարատին և 'ի Պարսկականն՝ 'Ռէյման. որ նշանակէ զարքայական կամ զթագաւորական։ Ի 'Ռէյ՝ զարքայ նշանակէ, և վանն՝ վանող. և է սեպհական յատկութիւն մերոյս Հայկայ՝ որ զառաջին զբնակային և զերրորդն 'ի միոյ աղբեայ՝ վանեաց զՌէյ՝ և սատակեաց։ Երկակին ընծայն լինիլ Հայր ամենց և աւարց, Հայկ՝ ըստ Հնախօսութեան աշխարհի մերում, որպէս գրէ Անանիա Շիրակացին՝ եղբայր էր երկոտասան ամենց։ և Հայր քան և չորից ժամուց։ Կղզիք՝ կամ ոչ կղզիք, փոյթ չիք։—Այս կարծիք էր իմ

քսան և ինն ամօք յառաջ՝ և այս Հաւատոիք
'ի Հաստատութիւն. թէպէտև զկնիք և օրի-
նակողք նոցին ոչ սիրեցին հետեւել. զմը-
տաւ ածեալ՝ թէ մի գուցէ զՀայր ազգին կռա-
պաշտեցուցանիցեն։ Այդ իմ յառաջագոյն
մարժեալ է բառիս՝ "յետնիք և զկնիք։"
Բայց եկ Հայդ, որ զաշխարհ քո գնես ստեղ-
ծարան մարդոյ. և փրկարան մեացելոցն'ի մարդ-
կանէ. զԱբրահամ՝ Նոյի կայան, և Աստուծոյ
Հաշտարան. Օ արևանդ՝ զԱրևոյ ուսուցիչ-
բան. և զՍ՝ոգաց քո նահանգ՝ սկզբնարան
մեղութեան. և ասա ապէ թէ նախահայր քո
տոքմանն էր աստեղաց՝ թէ որպէս Հաւանիմ՝
գտակ իսկ և վարդապետ Երկնակին, որով և
արժանապէս Համարեալ երբեմն զոգի ինն վե-
բաձեալ յայն գուռնտ. և Հայրացեալ ամաց,
ամանց, աւուրց և ժամուց։

Երթէ սովին գրութիւնքդ չծանեայցես ըզ
Հայն՝ գտակ և վարդապետ աստուածաշնչութեան.
մանաւանդ՝ բարձրագունին'ի նոցանէ,
և պատճառս չտայց զկնեաց և կատարելոց՝
նոյնպէս Համարել զնա, անիրաւիմ բազմար-
զիւն աշխատանաց ազգասիրագոյն գրչի Հ.
Ղուկասու Ինճիճեան՝ և այլոց. որով Հայ-
և Հայաստան չքեղացեալ՝ և պարծին։

ԼՈՒՍՆԹԱԳ, ԱՐԱՄԱԶԴ, ԼՈՒՍԱՀԱՅՐ, ՎԱՆԱՏՈՒՐ։

Գ.ՐՕՇԷՐ Հողագոյն՝ յիրան մարդոյ։ 'ի գլուխս ցնոյ, թագ եւ անկեւնի 'ի վերայ՝ 'ի կատար աքսորելի կամ գլուխ վիշապի՝ զարդ։ յաջն փաթեթի կատուոյ՝ և 'ի ձախն գորակ ջրոյ։

Նախ՝ Լուսնթագդ անուն՝ որ զլուսաւորն թագաւորդեալ նշանակէ։ ցուցանէ զՀնութիւն գլխոյ թեանն զնմանէ՝ առ նախնիս մեր։ Երկրորդ՝ այլ և այլ անուանք նորա 'ի մեզ։ որպէս՝ Արամազդ անուն, և երիզատեսակ բիծք մակերևութին՝ անուանեալք գօտի կամ հիր Արամազդայ՝ յատկացուցանեն զայս Աստուրակ՝ ըստ բուն և սաստդ մոգուն թեան աշխարհիս մերոյ։ զայն՝ զոր 'ի չորեքհազար ամաց հետէ ծանեան և ստորագրեն նրբաձիւնք ազգաց՝ այլ ոչ ինչ առաւելուն։

Ախթարք Պարսից ձեւացուցանեն զԼուսնթագն իբրև գաստաւոր տրդար։ և Հսկող խորհրդոց։ Եւ ըստ այսմ։ առասպելք Ազգին՝ ըստ յառաջ քերթուց Էդնկայ մերում։ կարդէ զնա գաստաւոր 'ի մէջ վիճիցն Որմզդի և Արհիման։

Անուանդ Աբրամազդ, որ այնինքն է Աբրամատուած՝ յոյցանէ, թէ զինքք Հայոց զԱբրամ զԲՌՋԼՆ 'ի նահապետաց 'ի նոս հանեալ պաշտէին։ Աբրամ և ազգի ազգի կատարելութիւնս ընծայէին, որպէս թուէ Եբրինկացին մեր։ Եբրինքին յատկութիւնքն են՝ առեալ 'ի հին գրչուածոյ սորան, գլխով ցոյց՝ ըզնրբութիւն տեսութեան յայտ արարեալ՝ և կատարան աքսոպոյն զանքուն հսկողութիւնն, համաձայն գնայ պատմութեան Արեցին Աբրամայ՝ որ ցնորէն զնոս էառ, և հսկողբէն 'ի վերայ յարձակեցաւ թշնամեաց Ազգի մեր։ Նախքան զծագել արեւուն։

‖ Եւ Լուսնեթաչ՝ որ 'ի յորդւոցն Հայկեան։ ‖

Եթէ ընդունիմք թէ ամէն ազգ ստեղծին իւրեանց յատուկ յատուկ Աբրամազդս։ ընդէր չընդունիցիմք, թէ և Հայք զԱբրամազդ իւրեանց։

Կոչի Լուսանայր։ զի լոյս ասայ ամենայն մոլորակաց Արեւակարգութեան իւրոյ։ գուցէ և այլոց իսկ։

Վանատուր՝ յոր անուն բազում վանք կամ կարաւանսարայք կառուցան 'ի Հայս և 'ի Պարս՝ յընդունելութիւն օտարաց։ որպիսի է և այն՝ որ կառուցաւ 'ի վերայ գերեզ-

մանին Մաժանայ։

Հուր մշտավառ պահէր սմա 'ի տաճարի, և անուանէր Ամիզդ յամենց Պարսկական համարեալ բառ, է բուն Հայ. և նշանակէ Հուրվիշտ։

ՀՐԱՏ. Մ՝ԱՐԵՒ։

ԳՐՕՇԻ յայր մերկ՝ թագ 'ի գլուխ. ոչն կախ 'ի վերայ սակերն յազդեր. և 'ի ձախ իւրում քուք երկաթի կամ կարիճ ամբարձեալ։

Մերկ նկարի, ըստ բնականին՝ զի համարեալ է ողջոյն հուր կիզողական. իսկ ըստ որում սատուածութիւն պատերազմի՝ մերկացուցանէ զաշխարհ 'ի կենաց։ Թագ 'ի գլուխ նորա՝ նշանակէ զպարծանս յաղթութեան. ոչն կախ 'ի վերայ սակերն յազդեր, զսպառնալիս անագան պատուհասին յայտառնէ. իսկ ձախովն բարձրացուցանել զքուք՝ զմանաւոր և զսպազօր պատուհաս ատոր կենաց գուշակէ։ Սա կոչի կամարար արդարահաս բարկութեան Աբարոզին. զրմէ գեղեցիկ Նուագէ մերս Եղնիկայեն։

Մ։ԷՐ · ԽՈՌ · ԽՈՐՀԻԴ ։

ԶոՅԼ ոսկի երկագլուխ մարդոյ · կրկին թագ եօթնաշառաւիղեան 'ի գլուխս իւր · քայլ 'ի պարանոցին · գաւազան նուրբ՝ 'ի ձեռին · այլ 'ի կրծոցն խոնարհ՝ աւարտեալ 'ի տուտ վիշապի · հեծեալ 'ի նժոյգ ։ Երբեմն գրոշեալն արևու ձևացեալ էր 'ի կերպարանս մարդոյ · այլ եղջիւր Յլու 'ի գլուխն ունելով 'ի նշան ճառագայթիցն, և երբեմն գլուխս քառադիմեան մարդոյ · Հն. Հայ. 157։

‖ Յուլ արարիչ աշխարհի է։ (Ավեստա Բ։ 543.)

Այս դրօշ Արեգական գրեթէ աստեղաբաշխական է · եօթնաշառաւիղեան թագիւ յայտ արարեալ զեօթնափայլ որակս լուսոյն · նուրբ գաւազանաւն՝ զցոլմունս ճառագայթիցն · խոյանման եղջերօքն՝ զվառս ճառագայթից իւրոց, կրկնադէմ կամ քառադէմ երեսօքն՝ ըստ համատարած լոյս իւր · իսկ 'ի կրծոցն 'ի վայր աւարտելն 'ի վիշապ՝ զհին կարծիս մոգաց մերոց 'ի մէջ բերէ՝ որք զստուերս երկրի, կամ զայլոց մոլորակացն ձգեալ զերեսօք նորա՝ համարէին գոլ վիշապ ինչ ահագին՝ որ կլանէր զարեգակն · կամ ընդ ստամբ արկանէր։

Ինձ թուի, թէ հինք ազգիս զԱրայ երդին

յարև Հայոց. զի զոր ինչ Յոյնք զԱպողինէ և զՊարնասայ իւրեանց՝ առաւել քան զնոյն գտանեմ առ Մխիթարայ բժշկի Սեբաստացւոյ՝ վասն Աբրայի մերոյ՝ և լերին Նոբա։ Ուր գրի վասն իմաստասիրութեան։ "Ա՛ռ երեք սուրբ դաստառակ. և երեք շիշ. և երեք կրօնաւորք. և գնա՛ 'ի լեառն Աբրայի՝ 'ի Ս. արդավառին գիշերն, և արա՛ մատաղ ընդ առաւօտն։ Կապէ զդաստառակներն 'ի յոտն կրօնաւորաց. և ա՛ծ շուրջ սաղմոսերով և աղօթելով, որ դաստառակներն շաղ առնուն։ Քամի և լի՛ց 'ի շիշսն՝ և թաղէ 'ի շուք տեղեւիտէն։ Թո՛ղ քառասուն օր, և հան՛ 'ի տեղւոյն։ Ա՛ւաջինն լեալ է զերդ մարդ. և մուսն՝ որպէս ճագ հաւպատկեր, և մին՝ ձկան պատկեր։ Զ՝այն՝ որ զինչ մարդո՛ պատկեր է, եփեա՛, զքաքն 'ի վերայ լեղուեդ դէր, և քուն լեր. զինչ լեզու կենա՝ զրուցես։ Եւ զայն՝ որ հաւ՛ պատկեր է՝ զքաքն 'ի լսելիդ դէր, զինչ հաւք և ծաղկունք զրուցեն՝ հասկանաս։ Եւ այն՝ որ ձկան պատկերն է, եփեա՛ և զքաքն 'ի ներբանքդ օճէ. 'ի վերայ ծովուն գնաս՝ որպէս 'ի վերայ ցամաքի։ Բայց մարդն սուրբ պիտի յամենայն մեղայ։"

Ասիցես՝ տէր են առասպելքս, և ես պատասխանեմ թէ՝ որ հին դիցաբանութիւն չիցէ առասպել։ Եթէ այլք վայրագ երևակայութեամբ զիւրեանցն փաստի փոխանակ առնուն, ընդէր ոչ և ես զիմ ընտել և զհաւանականն։

Ծագումն և մուտք Արեգական սքանչելի նմանութեամբ օրինակին ի մահ և յարութիւն մերոյս Աբրայի. տես ի Դիցաբանութեան խմում յէջ 10. 11։

Անուանքս Միհր, Միհրան, Միհրդատ, Խոռ, և այլն՝ չգտանին առ Հայկազունս մերովք իմանամ՝ զի յաւուրս Արշակունեաց, ուր ըստ գրելոյն Ղազարշակայ՝ "Ոչ կարգս ինչ յայտնի եղեալ. և ոչ մեհենից պաշտամունս." զնահապետս ի մոլորակս հանին մոռք՝ զի գերաւեսցեն զնախնիս մեր։ Յայտնի ապացոյց է բանիս՝ զի որք յայդ անուն փայլեցան յաշխարհի մերում զրեթէ օտարքն էին։ Եղնիկ և Եղնիշա՝ նուրբ ընթերցողաց առաջի՝ բանան զերևելիս հնութեանց ի մասին այսոցիկ։

Լուսաբեր. Արուսեակ. Աստղիկ։

Անդրի կնոջ մերկոյ, թագ ճաճանչաւոր 'ի գլուխ. յաջն՝ ստոման խաղոյ. և ի ձախոյ՝ սանտր։

Մերկութիւն Աբուսեակին և ճաճանչաւոր թագ նորա, զպայծառութիւն լուսոյն յայտ առնեն՝ մոգական բնաբանութեամբ։ Իսկ ստոման իւղոյն՝ որ յաջ նորա՝ զփափկութիւն։ և սանտրն՝ զպէտս փորձութիւնն կանանց՝ գիցապաշտութեամբ յաւելեալ ի նա։

Աբուսեակ է բառ Պարսկական և նշանակէ Հարանիւ։ Իսկ 'ի մեզ տիրապէս ևս՝ Աստղիկ, Այդաստղ կամ Աստղ Այդու։ Եթէ ընդվայրաբար վաստակիլ չկամիցիմք, շատ է մեզ հանել զսա 'ի Հնութիւնս Հայկազունեացն՝ բանիւ և եթ Շիրակացւոյն։ որ տայ Նոյի դուստր ունել Աստղիկ անուն, և Աստղնքերթ նախ 'ի Տարօն շինել։ և Օրուանայ և Ցիտանայ խառնուրդեանցն խաղաղարար՝ որ կատարելապէս յարմարի ժամանակի Աբուսեակին ծագելոյ։

Ա. Խորենացւոյն մերոյ՝ ոչ յիշի որոշ ժամանակ պաշտաման սորա։ բայց թէ Հիւրկանուերդումն խնդրեալ 'ի Բարզափրանայ և նա երդնու՝ ասէ։ Նմա՝ յարեգակն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս։"

Վրէպ եմն է շփոթել զԱստղիկ ընդ Անահտական դէց։ զի չեք ընաւ յարմարութիւն ընդ Մօրն ամենայն զգաստութեանց։ և ընդ

Աստղիկն՝ "որ զբոզութիւն առեալ փախչէր առ Համանիս իւր։"

Երկրորդ՝ զի ըստ հին դիցաբանից "Յորժամ մարդիկ առ ոսն հարին զիսորհուրդս երկնից, և զնա որդւովն հանդերձ ընկեցին 'ի ծով՝ սա՝ (Աստղիկ,) 'ի փրփրոյ անտի ծընեալ՝ եղաւ 'ի խեցեղէն տապանի, և բերեալ Օ եփիւռոց՝ յանձնեցաւ դայեկութեան Ժամուց և Եղանակաց։"

Ձշմարիտ հնախօսից և տեղեկագունից Աշխարհս թողում համեմատել զայս առաջ՝ ընդ անվրէպ պատմութեան սուրբ Գրոց, թէ որպէս առ ոսն հարին մարդիկ զիսորհուրդս երկնից, թէ որպէս Նոյ, որ Ասիսուեթրոս կամ Սատուռնոս, և Ժամանակ՝ ընկեցաւ 'ի ծով, այսինքն 'ի վերայ համատարած հեղեղաց, և թէ որպէս դուստր նորա, գուցէ ծնեալ 'ի նմին իսկ տապանի՝ որ 'ի հարկէ բերէր թեւոք զեփիւռոց, իբրև զմոլորակն, ապա յանձնեցաւ դայեկութեան ժամուց և եղանակաց։ Ասացի իբրև մոլորակ, զի Արուսեակ Ճշդութեամբ ժամանակի ծաղման իւրոյ՝ առաւել քան զարև և զլուսին՝ չափ դնէ ժամուց։ Արեգակն՝ ըստ սուրբ Գրոց չափէ զարև, լուսին՝ զգիշեր, բայց Աստղիկ միայն է ժամացոյց երկոցուն միանգա-

մայն։ Կոչի և Ծովածին, անուն դերայարմար դատեր Նոյի, քան թէ յերեկեան Յունական առասպելացն, որք ասեն. թէ այնպէս արձան Վենուսայ նաւու բերրաւ յարևելից ի Կիպրոս, համբաւեցին զնա ի փրփրոյ ծնեալ։ Ծնունդ, արդարև Նիկոդիմեայ զարմանացն արժանաւոր. այս է, վերստին յորովայն մօր մտանել և ծնանել։ Թէ մարդ Աստղիկ, թէ մոլորակ. և՛ յառաջ ծանուցեալ, և՛ յարձան հանեալ իսկ էր. յորժամ բերէր ի Կիպրոս. բայց Աբիստոտէլ, որ գրեթէ միշտ նուրբ նկատելով խօսի, վասն գրգռութեանն այսպէս կոչեցեալ զնէ զնա, յարմարական մեկնութեամբ։

Պարսից աղթարք լերև նուագածու զուարթ ձևացուցանեն զնա. թերևս առեալ ի վարդապետութենէն Էլիուրանին, բայց և Էլիուրան առնու զայն ի Զրադեշտական քէշիցն կարկատողաց. որք զնէին զնա նուագածու զուարթ. և ասէին թէ՝ զՀարութ և զՄարութ զմայլեցուցեալ երգովք՝ ուսաւ ի նոցանէ զՀմայս. և սլացաւ վերացաւ յերկինս. պայծառագոյն արշալուսեալ զփաղվիւն գեղոյ երեսացն ի գրգիռ տարփածուայ լուրոց։

Վկայս թէն Աղաթանգեղայ կարծեմ բա-

նական իսկ ի ջրումն ընդունայն կարծեաց, որոց զԱստղիկ ընդ Անահտայ շփոթեն։ "Երկրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղիկան դիցն։ Սենեակ վահագնի կարդացեալ՝ որ է ինքն Այրոդիտէս։" 362։

ՓԱՑԼԱԾՈՒ · ՏԻՐ · ՊՈՊԻՐ · ՎԱՐԱԶ ։

'Ի ԿՐԾՈՑ 'ի վեր՝ վարազ · իսկ 'ի խոնարհ ձուկն · յաջն՝ գրիչ, իսկ 'ի ձախն՝ զկաղամար։

Վարազ ահեղագոյն 'ի կենդանեաց՝ յորժամ գրգռիցի 'ի կատաղութիւն · և ձուկն սրալար լուղակ ջրոյ՝ եմասասիրաբար յայտ առնեն զանհնարին արագութիւն մոլորակիս շուրջ զարեգակամբ։ Իսկ գրիչ և կաղամար՝ 'ի վարդապետութենէ աւելորդապաշտից տուան նմա, իբրև գիտութեան դից Պոպրի։

Անունս Թիր · կամ Տիր յայտնապէս յիշատակի առ Ագաթանգեղոսի · "Երաշընդհան պաշտաման Տիր Պոպրի գիտութեան քրմացն, անուանեալ Պիւան գրչի Ամրզրի ուսմանն Ճարտարութեան։" Օ մեհեան սորա Աբատաշատ կործանեաց սուրբն Գրիգոր։

Իսկ առ Եղիշէի Մոգոտեան ամօքել կամելով զզարհոյր զօրականացն՝ որք պահպանէին

զնշխարս սրբոց Պ. Լեոնդեանց քահանայիցն, ասէ. "վաղիւ ի Դարի Թուիր եկայք. (այսինքն ի դուռն Թուիր Դռից.) զի մովսէտան մովսէտ ռատ առնէ։"

Ընուենս Տրդատ և Տիրան նշանակ են հնութեան պաշտաման սորա. զի Տրդատ ոչ այլ է՝ քան Տուրք Տիր Դռից, զոր ոմանք տէրդատ ստուգաբանեցին։

Նոյնպէս և անուանքդ Պարազդէն և Պարազդատ ոչ այլ ինչ նշանակեն, քան զտուրք և զհաւատացեալն Պարազու։

Երազընդհան լսի. և ըստ դիւցաբանութեան՝ զոր ինչ Հերմայ Եգիպտացիք. զայն ամենայն Թուիր Դռից տային Հայք և Պարսք։

Ամենայն մեղք և վարձք կախեալ կային զգրչէ սորուն։

Հաւորագոյն երդումն էր ի մէջ Պարսից և Հայոց՝ աղ կնքել վարազգիր մատանեաւ, որպէս գրէ Բուզանդ. "Ը. ստ օրինաց հաւատարիմ երդմանց թագաւորացն Պարսից՝ աղ կնքեալ վարազնկարագիր մատանեաւ։" գ. 53։ Ստեփաննոս Որբելեան ի Թուել զարտուղութիւնս իշխանին Սիւնեաց՝ "Հրամայեցաւ ասէ նոցա՝ զահոյս ունել արծաթի, և վարսակալ ածել մարգարտեայ, և մատանի ու-

նել վարաղդիր։" Օրդ. գլ. դ. Պարձեալ յաղագս Շ ապհուոյ, Վ ճիռ կնքեալ վարաղդիր մատանեաւ։" Արդ չէ պարտ ըստ Հրնախօսին մերոյ՝ առնուլ զայս ի խոր կամ յաւէտ բարձր փորագրութենէ տառիցն, որպէս համարի նա. այլ վասն պատկերի վարաղու, և այն փայլածու մոլորակին կամ թուիր Պոլոյ՝ փորագրեալ լինելոյ ի նմա։ Ապա թէ ոչ ընդէր հաւատարմացուցանէր զերդմունս նոցա՝ խոր կամ բարձր փորագրութիւն տառիցն։

Պատանեմք առ Խորենացւոյն, առեալ 'ի Հնութեանց Բաղմավիպին՝ զի Թոռն Յարեթի կոչէր Թուրաս, հայր Թորգոմայ՝ հօր Հայկայ մերոյ։ Ուստի՝ որոյ օրինօք Օրուանն Սեմ, Տիտանն՝ Բրամ. և Յապետոսսէ՝ Յարեթ. Նոքին և ես զԹուրասն համարիմ գոլ այր վեհ երկեալ 'ի գիտութիւնս աստեղաց և հզօր. զոր և Նախկին դպիր նշանագրացն Հայոց. զորոյ որպէս զանունն՝ նոյնպէս և զգրիչ և զկաղամար միանգամայն հանեալ 'ի փայլածուն՝ պաշտեցին։

Վրիպին, որք զբառդ Պոլիր՝ Պարսկական ասեն. զի առ նոսա առմամբ և երթ 'ի կիր արևանի՝ որպէս զհիւր երկամուտ. իսկ 'ի Հայումս իբրև յիւր սեպհական դարաստա-

նի՝ բարգաւաճեալ ածանցմամբ և բարդու-
թեամբք ։

|| Եւ լեզուին և ատամանց տանուտէր
զՕտարիսն արար . և դու տես , որ երբ
մարդն յՕտարիսն լինի՝ կակղոտ լինի . և կար-
կամ խօսի և սուրբ չկարէ խօսիլ || Մա . Բ ։

|| Յաղագս որկորաժիտութեան դիւաց կա-
տակերգակն Հերմէս , ասի մասխոյլ . իբր
մսոց ոմանց ցուցանօղ . զոր և յեղջերսն ունի
կառուցեալ ։ Ղ՚ոնոս ։ ||

Արգել զօրէնս խոզակերութեան առ Եգիպ-
տացիս՝ յահաւորութենէ Դ՚ոպրին . և Յոս-
բայելի՝ ի պաշտամանէ Նորա ։

|| Կատուն՝ ի տունն կալոյն . խոզ՝ ի խու-
զողութենէ ։|| Վարդ՚ Ծ՚ . ։

|| ՚Ի շաւիղս խոզագնաց ամբարշտութեան։||
Ագաթ . || ՚Ի խոզագնաց շաւղէ կռամոլութեան||
Ապաեղասիրաց վիշապ մի ահագին և մեծ ,
խոզաձև և մեծ յոյժ բաղով (մարմնով ։)

|| Դ՚ագոն չաստուածն՝ ի ձև Ակիսի || Խոր-
տակեսցի Դ՚ագոյ վիշապաձուկն ՚ի տիրա-
տիպ տապանակէն ։||

|| Արագընթաց քան զդելփին սրացեալ ՚ի
ծով ։ ||Երդ ։|| Տեր առիճ գիւղ՝ որ այժմ Ուռիճ
կամ Ուռինչ կոչի . ուստի էր Քրիստափոր

Հայրապետ՝ սմա Նուիրեալ Թուի։ Որպէս և Երէզն աւան, Յեկեղեաց գաւառի, և Յերազգաւորսն՝ կամ Անի, Ամրարատ։

Բառս Վարաղաթեւ՝ մեկնի մեծ թեւ։ Վարաղու թեւս ունել օտար է ի բնականէն։ բայց Վարաղակիտին կամ Վիշապաձկան ունել թեւս՝ յարմարի։ Ուշով ընթերց զԴանիել Մարգարէ՝ և փաստս շատ գտանես։

ԼՈՒՍԻՆ, ՄԱՀ։

ԴՐՕՇԷՐ կին հեծեալ ի ցուլ սպիտակ։ յաջն՝ շարան յանիթի, և ի ձախն՝ ոստ ուռհանի։

Հայեցեալ Ագաթանգեղոս և ի ժամանակ կռապաշտութեան Տրդատայ և աշխարհիս Հայոց՝ թերևս յապշութիւն կրթի ոք ի փառացի պատուանուանց անտի՝ զորս տային սմա հինքն։ Ի մի բան Աբքային կոչ սա "Տիկին. Երկնից՝ Մայր ամենայն զգաստութեանց։ Բարերար բնութեան ամենայն մարդկան, և Օնոնդ մեծին արին Աբամազդայ։ Որ և թագաւորք պատուեն, ասէ։ մանաւանդ թագաւորն Յունաց։" Կոչի նաև Խնամակալու ի հրովարտակին Տրդատայ առ Հայս։ "Խնա-

մակալութիւն յԱնայիտ տիկնոջէ հասցէ։" Վասկայէ Սորաքան թէ "Քան զայրն առաւել Հայք պաշտեն զԱնահիտն, որում և յայլուր և յԱգելիսինի կանգնեցին մեհեան։" Ապա և զդրացեաց մերոց՝ զԱղուանից՝ "Աստուածս պաշտեն զԱրև, Օրմիզդ, և զՈւսին, որոյ տաճար մօտ է առ Վիրս։" Ի թուել Նորա նաև զտեղիս տերութեան Մեծին Միհրդատայ՝ յիշէ զԴամիրս ի Կապադովկիա, "Ունի ասէ, նաև տաճար Աստոյ, որ Յարնաղիս ասի։" Պլինիոս վկայէ և վասն անդաղարկ կամ ձոյլ ոսկի պատկերի սորա՝ որ Յերուզն աւանի յԵկեղեաց գաւառի մերում. զոր յարշաւել զօրաց Անտոնինոսի ի Հայս՝ յաւարի հարին և զպատկերն ոսկէձոյլ խորտակեցին. "Հշմարիտ իցէ, ասաց Օգոստոս Կեսար, զոր ասեն. թէ "որ նախ զձեռն ձիւգեաց 'ի պատկեր Անահտայ կուրացեալ և անդամալոյծ նստաւ։" 'Օրիծաղեցաւ զօրականն։ Եւ ասաց. թէ՝ "զայս խնջոյ պատրաստեցի Կայսեր՝ ծախիւք նորին Անահտայ։" Զուլեցին Հայք և զայլ նոր պատկեր ոսկի, զոր ըստ վկայութեան Ագաթանգեղոսի, "փլուրէին զոսկի պատկերն Անահտական դեց։" 'Ի հնութիւնս Պարսից ոսկի պատկեր միայն Ա-

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Մ. Դ. ԹԱՂԻԴԵՆՍՑ

Դ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ՀԱՏ. Բ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՈՒՆ.

ԶԱՅՍ ԱՆՈՒՆ ԸՆԿԱԼԱՒ ընդարձակ Տէրութիւն Պարսից 'ի * Ֆարս կամ 'ի Ֆարսիստան Նահանգէ, որ 'ի Հնումն Բերսապոլսոյն բարգաւաճէր քաղաքամարք, և 'ի

* Բազումք 'ի Ֆարէս բառէ Երբայեցւոց ստուգաբանեն զայս նշանակել զաշխարհ ձիոց կամ ձիաստան. բայց 'ի ձեռագիրս մատեան ենչ Պարսից՝ որ կոչի Շիրազնամա, ընթեռնումք օրինակ զայս. "Գիտեա, զի Պարս որդի Պահլաւայ որդւոյ Սեմայ որդւոյ Նոյի Աստուածախաղաղի հաստատեաց զինքն 'ի Պարս. ուստի և աշխարհն ընկալաւ զանուն. և 'ի հօրէ նորա 'ի Պահլաւայ՝ եկաց լեզուն Պահլաւիկ. Ցեռ երես 200. Ծան. Սօս և Սենդիպի գրոց

նորում՝ Շիրազաւ։ Նախկին անուն սորա ըստ ակնարկելոյ Աստուածաշունչ գրոց, է Եղամ, զորով գետն պատէր հոգոր՝ Եփրատէս, և 'ի նմա լեռնագաւառք Խուժաստանի, և Լօռաստանի։ յորոց երկուսքն Եղեմացւոց՝ ընդարձակեցին զսահման տէրութեան իւրեանց ընդ հարաւ յարևելից՝ 'ի վերայ Շուշաստանի և Պարսից։ և ընդ յարևմուտս՝ մինչև 'ի սահմանս գաւառացն Արմենայ։ Քսենոփոն յանդիման կացուցանէ զնոսա իբրև զընակիչս լեռնակողմանց։ յորմէ և հետագայ հեղինակք նոցա՝ ապականելով՝ որպէս միշտ, զպարսիկ անուանակոչութիւնս Քուրդ։ որ այնինքն է նահանգ, գաւառ, կամ լեռնային՝ տառադարձուցին 'ի Քուրդ, կամ 'ի Քիլ՝ ոչ. և ոչ թէ 'ի Գոսեացն տիրապետելոյ զայն սահման՝ որպէս Ա. Էնկէնտ համարի։ Նշանակեց նախնի անուան այսորիկ՝ պահի տակաւին ասէ Դանիէլ, 'ի զաւառն Արդ ելան։ որ է * Արդ կամ Արդ Եղամայ, այսինքն երկիր Եղամայ։ որ 'ի մէջ Քուրդստանայ անկանի և Իրաղն Աճէմի։ և կայ 'ի հիւսիսոյ հին Պարս նահագի։ յիւրում պարունակելով զաշ-

* Եթէ դիտէր Դանիէլ Հայերէն՝ գնէր զսա ԱՐԴ ԵԼԱՄԱՑ՝ առանց տառ ճկացուցանելոյ զբառն։

խարՀ Մարաց զՀին, և 'ի Հարաւոյն սահմանագլխի իւրում, զարդի քաղաքն Ասպահան։ Յորմէ սկսեալ Խորենացւոյն մերոյ՝ մինչև ԲալՀ և յԵրուանայ՝ Բուստի Սիմրուղս անուանէ։ Ասի անկանի մեծ աւազուտն անՁրդի և աղտաղտին՝ մինչև յաշխարՀ Պարթեւաց, զոր և անուանէ Բուստի Խորասան։ Յարևելից Հիւսիսոյ Խորասանայ՝ անկանէր նախնին Բակտրիա։ որ այժմ Բաբուլաստան անուանի՝ բաժանեալ Բաշու, ՋիՀոն, կամ Ոքսոս գետով՝ 'ի Հնոյն Սոկդոնիոյ՝ կամ ՄավրուընաՀրայ։ որ Թարգմանի երկիր յայնկոյս գետոյն, և ընդ Բալխայ 'ի միասին կացուցանէ զման միապետութեան ինքնակալին Բուխարայ։ 'Ի Հարաւոյ սորա է Բաբուլ, որ ընդ Սագաստանի, Օաբուլաստանի, և Բիլուչստանի՝ կացուցանէ զնորն Աղուանաստան։ ԱշխարՀ Պարսից 'ի բնակչաց իւրոց անուանի Իրան ու Թուրան։ Իրանաւ իմանան նուքա զբոլոնդակ սահմանսն՝ որք անկանին յարևմտից և 'ի Հարաւոյ ՋիՀուն գետոյ։ իսկ Թուրանաւ՝ զամենայն երկիրն յայնկոյս ՋիՀունի։ Մինչ 'ի ԿերսէՀ գրէ զանձնէ վզբուկ գոլ Իրան և Տանիրան՝ առ Իղիշայի մերում։ Թերևս յԱրեաց անտի՝ որք

սկսեալ 'ի Մարաց և 'ի Պարսից, տերէին մինչև 'ի Հնդիկս և 'ի ծովն Վրիանի։

ԴԻՐՔ ԵՒ ԼԵՐԻՆՔ։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ըստ արդի մակերևութի իւրում, յանդիման կացուցանէ զահաղին լեռն և զընդարձակ անապատ անջրդի։ Շառաւիղեալ գօտեաւք լերանց կախելոց և անկախեցն 'ի Պարսկային Ցորսոն։ Վտակք բղխեալք յայսցանէ ոռոգանեն զձորավայրս աշխարհին, որք բերովք պատուականօք իւրեանց համարին յարաղուարձ դրախտանի, որպէս և բազմամարդ մասն տերութեան Պարսից։ 'Ի հասարակի խօսելով, Պարսկաստան զուրկ է 'ի ջուրց։ Մինչոց նորա է դաշտ բարձրաւանդակ։ զոր ապացուցանեն քեզ մշտնջենաւոր ձիւնք 'ի կատարս լերանց նորա՝ որք չեն այնքան բարձրարերձք։ Ի երկիր լեռն լեռնային, թէպէտև լերինք նորա ոչ երևեցուցանիցեն զուգաշար գօտիս։ այլ մի զմիով դիզեալս յամենայն ուրեք՝ անկարգ և խառն կուտակուութեամբ՝ որք սկսեալ յարևելից յարևմուտս՝ ձգին մինչև 'ի Փոքրն Ասիաստան։ 'Ի մերձաւորմանն դրից Մասսեայ ընդ իւրև գրկէ զՍորճայս մեր, և զԱրսպատականն նա-

հանդ։ և անտի ընդ յարևելս ձգեալ զգօտի ինչ կրաքար լերանց՝ խոտորի դէպ 'ի Հարաւային ծովեզերայս Պասրից։ և փակէ 'ի մէջ իւր և ծովուն այնորիկ՝ զդաշտ արգաւանդ և բերրի։ Այս գօտիք՝ լերինք Հիւրկանիոյ անուանէին առ նախնիս։ և սահմանք նոցա դէպ 'ի ծովն կոյս՝ ըստ տեղագրութեան Պտրաբոնի։ այնքան 'ի ծովն կոյս ցցուէին զօրէն քուռց՝ մինչ գործել զգահավէժ անհնարին։ յորոց սակի էր և մերն Եդրասխ։ որ 'ի բարձրաւանդակ քարաձաւաց 'ի վայր հոսելով՝ գործէ զահագին ջրհեղեղն 'ի Պոպան։ ընդ որով անցանէն և՛ մեծամեծ կարաւանք։ Այս գօտի՝ որ այժմ Լոլբուրզ կամ Ալլոն կոչի, անկանէր այն հրաչակաւոր կերճ՝ որ ասիւր Դուռն Պասպից։ և այժմ Պավվար։ թերև մետասան փարսախաւք 'ի հիւսիսոյ յարևելից Շահասանին Թուհրանայ։ Որ է անց.ք ինն փորեալ յապառաժի 200 գաղ երկայնութեամբ։ այլ 28 գաղաչափ ճանապարհին այնքան նեղ է՝ մինչ հազիւ տեղի տալ բեռնաբարձ գրաստու՝ առանց վտանգի։ Ընդ այս կերճ թուի Աղեքսանդրին մեծի զհետ ելեալ Դարեհի յաշխարհն Պարթևաց։ Շարունակեալ շար գօտւոյս ընդ յարևելս՝ պատէ զհիւսիսիւ խս-

բասանայ, ի բազումառաջս շառաւ խղեալ ընդ հարաւ. ապա անցեալ ընդ Մաշտ, և ճապաղեալ ի սարադաշտին Հաղարայ՝ ձգի ընդ հարաւ Բալհայ և խառնի 'ի Պարոպամիսեան գօտիս՝ 'ի Հիւսիսոյ Բաբուլայ։

Գօտիք լերանց Բուրդստանայ, Իրվանդ՝ առ Եկրատանաւ, Սհենդ՝ ի Հիւսիսոյ Պարոտան ծովու, կամ Ղամեան լճի, որ այժմ Շահի կոչի, անհամար շառաւիղք ինուն զբոլանդակ դայն սահման աշխարհին Մարաց՝ որ տարածեալ ձգէր մինչև յԱսպահան քաղաք։ Լերինք Բախտիարի կցորդք իմն համարեալ սմին՝ շարունակին զերկայնու թիւնս սորուն. սկսեալ 'ի ձորոյն Կարունայ մինչև 'ի Շիրազ. ոչ այնքան հեռի 'ի ծոցոյն Պարսից։ Ապա թեքեալ ընդ արևելս, և ընդ մէջ հատեալ զԿրման՝ մնանան ընդ գօտեացն, որք զՊադատան 'ի Մակրանայ բաժանեն. և ապա 'ի միասին ընթացեալ՝ մնանան ընդ լերանց Սուլիմանայ և Ղուլայ՝ որ 'ի գլուխ սահմանացն կայ Պարսից և Հնդկաց։ Մանաւոր անուանս լերանց 'ի ստորև ունիս տեսանել։

ՕԴ

"ԱՀԱՐՀ Տէրութեան Հօր իմոյ." առաց Կիւրոս Կրսեր ցՔսենոփոն. է այնքան լայ-

նատարած, մինչև ի բնակչաց անան նորա՝ կէաք
'ի սառնամանեաց ոառուցեալ սատակին, և
կէաք՝ 'ի Ջերմանէ արեգականն տօթատարշ
այրին։'' Ընդ թէպէտև Պարսկաստան ուրու-
ական լինի է ինքնակալութեան Մեծին Կիւ-
րոսի, ոակայն դեռ ևս դիւք եղերտայն, ան-
փոփոխ մնան։ Այսնզի ծովեղերայք Կաս-
պիականին վաթսուն ոտիւք 'ի խոնարհ գո-
լով քան զծովուն մակերևոյթ՝ տօթագինք են
յամառան, և 'ի ձմրան՝ մեղմագինք յոյժ,
և խոնաւք։ Երկաթ փուխով ժանկոտի, և
դեղին գոյն բնակչացն յայտ առնէ զօրացն ան-
մաքրութիւն։ Ելոյսք երկրին պարարուք, մա-
նաւանդ՝ ուղ կամ՝ քաղցրեղէն շաքարի՝ որք
զարդարեն զդաշտորայ Գիլանայ և զՄազան-
դարանի։ Ելեկեն նորա անտառախիտ ջուա-
ցուցանեն ծառք ակակիայ, տալիայի, կաղնւոյ,
շագանակի, մայրւոյ, նոճւոյ, և այլևայլ տե-
սակաց բարուոյ։ Մինչոյ աշխարհին Պար-
սից՝ ունի օդ, յամառանն՝ սառուկ ջերմ. և 'ի
ձմրան՝ սառուկ ցուրտ։ Ակսեալ 'ի Մարտ
ամսոյ ցՄայիս՝ հնչեն անդ ուժգին հողմունք
և մրրիկք կարկտաբերք 'ի վնաս բուսականացն
առհասարակ։ 'Ի Մայիսէ ցՍեպտեմբեր՝
պարզեն վերնոլորտք, ամպ երբեք չերևին յեր-

կենս, ուստի և ցօղ չիք անդանօր, այլ 'ի գիշերի հնչէ սիգ հոգեկ։ 'Ի Սեպտեմբերէ մինչև 'ի Նոյեմբեր՝ յառնեն հոսմունք վերատին, այլ օդ նորա չորէ յոյժ։ Զիւնաբեր փոթորիկք յաջորդեն այնու հետև, այլ փայլատակունք դուն ուրեք։ Բարձրաբերձ լերինք նորա մեծապէս օգտեն օդոյն բարեխառնութեանն, յամառան՝ խոնաւութիւն ցօղելով 'ի տօթ նորա, և 'ի ձմրան՝ պաշտպան կալով մրրկաց։ Կահանդն Պարս, մանաւանդ թէ և ձորն Շիրազայ է կարի բարեխառն ընդ տարին բոլոր։ Բայց յիշանել քում յեղերս Պարսկային ծոցին՝ նշմարել կարես մեծամեծ փոփոխութիւնս բնութեան։ "'Ի բերանոցն Ինդոսի մինչև 'ի բերանս Կարուն գետոյ և Եփրատայ՝ անձկագոյն միջոցք դաշտացն՝ որ ընդ մէջ երիթայեալ լերանցն և ծովուն՝ անտարբեր նոյնանման օդով և հողով իւրեանց՝ Աբաբիոյ, քան Պարսից, զի ընդ տարածութիւն իբրև քսան աստիճանաց՝ չունի իւր գետ նաւարկելի, այլ յամենայն ուրեք տաղուտս, և 'ի տեղիս տեղիս, անտառս արմաւենեաց, որք զօրէն կըզդեաց և եթ՝ ամուքեն զաչս արև ակէզ ճանապարհորդին։ Ջերմութիւն ամառան սաստիկ է յոյժ, և օդ երկրին վատառողջ և մա-

հաբեր եկամտիցն անդանօր։ Խորշակն Սամե-
լի կոչեցեալ. երբեմն զքաղաք մի ողջոյն կոր-
ծանէ. և շատ անգամ զոլորմիլին կարաւան։

ԱՒԱԶՈՒՏՔ ՊԱՐՍԻՑ։

Մեծագոյն պակասութիւն բարեբեր աշ-
խարհիս Պարսից, որպէս և օդոյն սաստիկ
ջերմութեան պատճառաւ, են ընդարձակատա-
բած և աղտաղտին Աւազուտք նորա՝ որոց
հինգ են գլխաւորք։ Ա. Անապատն Պարա-
զում, կամ սև աւազ կոչեցեալ, 'ի Հիւսիսոյ
Խորասանայ։ Բ. Շօրաքաթի Բազուրկ կամ
Մեծ աղտաղտին՝ ընդ մէջ Խորասանայ և Ի-
րտոն աճեմի 300 մղոն երկայնութեամբ, և 190
լայնութեամբ. որ կցի ընդ աւազուտին Կը-
մանայ և տարածանի ց400,000ս քառակուսի
մղոնաց։ Յորոյ երեսս նատի աղ բիւրեղային՝
իբրև մատնաչափ ստուարութեամբ։ Գ. Ա-
ւազուտն ձգեալ յեղերց անտի Հերմանդայ
գետոյն մինչև 'ի գօտիս լերանցն, որ զԱ-
գաստան 'ի Մակրանայ բաժանեն՝ 450 մղոնօք
երկայն, և 'ի Մուսկիայ, որ է գլուղ լեռն 'ի
գաւառին Սարաւանայ 'ի Մակուրան նահան-
գի՝ մինչև 'ի Յալին Վերին Մակուրանայ,
200 մղոնօք լայն։ Դ. Աւազուտն Կիսքայ,

որ յարևելից Տիգրեթայ ձգի մինչև 'ի Շօշ թէր, կամ 'ի Շօշն Շուշաստանի։ Այսոքիկ միահաղոյն առեալք, գրաւեն զերբորդ մասն աշխարհին Պարսից, և 'ի մասն համարին մեծի գօտոյն աւազուտ անապատին, որ 'ի ծովածաւալ անապատէն Կուբենայ կամ Զինաց՝ դձի 'ի Հիւսիսոյ, և ծաւալեալ ընդ համօրէն Աբիա՝ ընդ մէջ փակէ զԿիլուջաստան, Գեղրոսիա և զԿէժ, և միանայ ընդ Ովկիանին Աւազուտայն Արաբիոյ՝ Հորմուզ։ զերեսաք քերելով սոցուն պատճառեն զտօթ աշխարհին Պարսից, և զՅամն լի խորշակ։

Լ. ԻԾԲ

Լ. ԻԾԲՆ Օ. տրայ և Գ. ուրայ Աբիս աշխարհի Պարսից, որք 'ի Հնուն Աբիապաղոս՝ կոչէին, գրաւեն ընդ ինքեամբք զտարածութիւն 1100 քառակուսի մղոնաց։ Կաղոտան Ոմանայ։ կամ Շահի Լեռն Ամորպատական նահանգի զորոյ շրջապատն ինքնին չափեցի, 80 հրատաքաղ երկայն։ և 30 լայն։— Բազմիզան առ երի Շիրազայ։ որ յինքն ընդունի զԲենդամիր և զԱրաբուն գետոցայ, և ունի զօրութիւն բիւրեղացուցանելոյ կամ աղապատելոյ զաճարմինս ընկեցեալս 'ի խորս իւր։

Երեմուտք Սկիւթիոյ ունին լիճս մեծամեծս և աղիս, և ծովն Կասբից մեծագոյն 'ի լիճս համօրէն աշխարհի, համարիմ իբրև զմի 'ի նոցանէ, որ պարունակէ յինքեան մերձ 120,000 քառակուսի մղոնս։ Լիճն Աբալայ կամ Խորազմայ՝ Պարաքողաղ, որ զՋիհուն ընդունի և զԱքսարդէս կամ զԲոռիկան՝ մղոնս 9609, որք միահաղոյն առեալք՝ ընդունին գետս մեծամեծս և բազումս՝ առանց երևելի լճանցս տալոյ ջուրց իւրեանց։

Գ. ԵՏ. Բ

'Ի ԲԱՑ առեալ զԵփրատ, զՏիգրիս և զԵրախս՝ զմեծամեծ գետորայ աշխարհին Հայոց որք երբեմն պարապատէին զաշխարհաւ Պարսից, իսկ այժմ 'ի սահմանս անկանին Թագաւորութեան Թուրքաց և Ռուսաց, մեծագեալ գետքն սեպհական աշխարհին Պարսից՝ սակաւաթիւք են յոյժ, և կարի իմն զուգնաքեայք։ 'Ի գետս Աստրաստականի՝ որք անկանին 'ի լիճն Ղումայ՝ է Աշի, առ Դաւրժաւ, Հեռի 'ի նմանէ իբրև միոյ փարսախաւ. Սոփեան, Ուջան, Սարդարակ, Սարտապ, Օաւ կամ Սավի, Գոզան, Ինաբ, Զղաթի, Թաթաւու, Նոզլուչայ Ղումայ, և Սաղամաս,

հանդերձ այլեւայլ վտակօք իւրեանց։ Ի Սահմանս Օ անկանայ. յայնկոյս և յայսկոյս լերին Ընձու կամ Պաբլանքուհի՝ են գետն Միանայ. որ ունի ի վերայ կամուրջ քառասանակամար. Պ զլօղան՝ որ թուի ինձ Պովզանն սուրբ Պրոց. որ հոսի ի ծովն Կասբից։ Ի սահմանս Պ ազբինայ է մի միայն գետ՝ Փարսայուն, որ ի Հնու

Կիւրոս անուանէր. ի սահմանին Թուհրանայ՝ Պարաջ. և ի սահմանին Պ ումայ Ազիշոր կամ Պալաքի. ՅԱսպահան՝ Օ անդարուստ միայն. և ի Շիրազ՝ Բենդամիր և Կարէն։ Ի դաշտին Բուշեռայ՝ Պալաքի։ Իսկ որք խառնին ի Տիգրիս՝ ի Հարաւոյ՝ են, Կիրա կամ Հաւիզա՝ որ գայ ի Բրմանշահէ քաղաքէ վտակս յինքն ընկալեալ։ Աբզալ զՇուշաստան առուգանէ՝ համարեալ Եւլէոսն կամ Ուլայ Պանիէլի, որ ընդ Կարուն գետոյ խառնեալ՝ բազում քերթանօք հոսի ի ծոցն Պարսից։ Օաբ կամ Հընոցն՝ Որոատես զՇուշթէր ի Պարսայ հատանէ, և ի ծոցն հոսի իւր։ Մէրդէն կամ Ոգոս Խորասանայ՝ անհամար վտակսի ընդունելով ի լերանց Մազանդարանայ, գայ խառնի ի Կասպից ծով՝ ընդ Բաղկանի։ Լէմունդ՝ որ Եդիմարդէրն կոչէր առնախնեօք,

գայ 'ի լերանցն Հազարայ 'ի Հիւսիսոյ Բաբելայ, երթայ ընդ Սէյիստան և զանջրդիս նորա ոռոգանելով խառնի 'ի լիճն Օարայ։ Սիւս այլ ամենայն գետոցայ միջոց աշխարհին ընդ աւազովք անհետանան։ Բայց յայսցանէ ունի Պարսկաստան և անհամար ջրանցս կամ Բարհիզս հանելայս ասա և անդ 'ի զովութիւն անգաստանաց իւրոց, զորոց ստորև փոքր 'ի շատէ ծանօթս տացուք։

ԲԵՐԴ

Թէ 'ի պատճառս մեծամեծ ապստաղտին անապատաց, ընդ հանուր պակասութեանց, և թէ քաղաքական պատերազմաց, անկանեն կառավարութեանց՝ բարբարոս տերանց նորա. նա և մեծամեծ և ջրարբին դաշտք աշխարհին Պարսից՝ խոպան և անդորձ մնան 'ի հերկոց անտի։ Խորասան, որ 'ի հնումն խիտ առ խիտ լցեալ բազմամարդ և ծաղկածին քաղաքօք և գիւղօրէիւք նոցին ստնտուօք՝ առ այժմ ամայացեալ կայ 'ի պատճառս խուժադուժ նախարարաց աշխարհին մարանչերոյ ընդ միմեանս, և նժկահերոյ Տէրութեան Պարսից։ Հարաւակողմն Խուժաստանի, ջրարբի և արգաւանդահող երկիր՝ ընդ որ եան շրջեցայ՝

մէջ ինչ ընդհատ երևի ներկայ յաղտաղտին աւազուտացն աշխարհին։ Գաւառքն հարաւակողմանք ծովուն Կասպից՝ որոց զնմանիս յառատութեան բերրոց՝ չիք ուրեք տեսանելի 'ի համօրէն Պարսկաստան, հարստահարութեամբ բռնաւոր իշխողաց իւրեանց՝ օրըստօրէ անչքանան։ Այսպէս՝ քսանեւրորդ մասն Պարսից հազիւ մշակեալ՝ բերէ ցորեան առատ, գարի, կորեակ, վարսակ, բամբակ, բրինձ, կտաւատ, կնճիթ, և զամենայն ազգս պտղոց պատուականաց։ Լաւազ, նուռն, թութ, նուշ, տանձ և ծիրան՝ 'ի Պարսից ածան յԵւրոպա։ Նարինջ և լիմոն առ Կասպից ծոցովն։ Սեխ, ձմերուկ, և մեղրապոպք Պարսից։ Մանաւանդ Լեռնականացն և Ասպահանան՝ հանդերձ սերկևալաւ վերջնոցն՝ անմանք են 'ի համօրէն աշխարհի։ Գինի Շիրազայ, Նայջաբադայ և Եզդայ՝ ազնիւք։ Բերէ նաև զկանեփ, զխաշնդեղ, զծխախոտ, ընտիրն 'ի Շիրազ։ զմղը, զդաղպէ, զքրքում, զռետին, մազտաքէ, զանազան տեսակս խիժից, զալաժահր, և զգխոտոր։ Իսկ շերամն որ 'ի Ռաշտ՝ ամի ամի կապոցս 20,000։ որ և է մեծագոյն վաճառ նորա։— 'Ի կենդանեաց նորա պատուականագոյն է ձին, յորմէ և անուն ընկալաւ աշխարհն՝ ձի-

աստան։ գեղեցիկ են կերպարանքք քան զձիս Ազբաքացւոց։ թէև սորին քան զնոսա արագուութեամբ։ բազում տեսակք են ձիոց, այլ զորական Պարսիկ գերբ ի վերոյ համարի զերիվարն Թուրքմանաց։ Ուղտք Խորասանայ ոչինչ իւիք նուազունք են քան զԱրաբացւոցդ։ Ջորիք նոցա մեծագունք, տեսակ ինչ սպիտակ իշոյ մուծաւ անդր յԱրաբիոյ, և աճի 'ի Բուշեռ, 'ի Բաշան և 'ի Ղերմին գաւառս նոցա։ Արջառք։ ոչխարք մեծագմակք։ ցիռք և այծեմունք բազումք։ Խոկ հաւուց որսականաց բազմազոյն տեսակ։ և 'ի գաղանաց անտի առիւծ, վագր, արջ, գայլ, բորենի, աղուէս և ճագար։ —'Ի մանաւորի ազնիւ է մորթ կատուին Արդաւելայ։ և շանջրոյ։

ՀԱՆՔ

ԹԷՊԷՏ եւ աշխարհ լեռնային ի ցէ Պարսկաստան։ տակաւին առ յետին պակասութեան նիւթոյ կրակի՝ որպէս ինձ թուի։ ոչ ինչ 'ի հանքաց նորա փոխարինեցին անբաւութեան ծախուց փորձառուաց իւրեանց։ Ոչն, հասարակեալ գոլով յաշխարհի այսմիկ։ չկացուցանէ ինչ զնիւթ վաճառաց։ եթէ ոչ դուն ուրեք և եթ։ Պինձահանքն՝ որ 'ի լերինս

Մաղանդարանայ և Քրմանայ՝ արտադրեն պղնձ ըստ բաւականին։ Իսկ յԱրտաստանական աշխարհի, առ մերով ժամանակաւ մեծագանձ ծախուք երայց Հանքս պղնձոյ Մեծանուն Սէթ Խա։ Օրատուրեան նոր Ղուրայեցի՝ մեծափառ իշխան Հայկազնեայ։ Սա 'ի մանկութենէ անտի երթեալ յԱնդղեա, ուսանի անդ զսկզբունս Հանքաբանական Արուեստին. և դանձ բազում առեալ ընդ իւր՝ առ Գոստաբերան Աբքայիս Պարսից՝ դայ յաշխարհն Պարսից. և նախ քանայ իւր զՀանք պղնձոյ 'ի Շ խէնդարայ անուանեալ գեղջ, 'ի յերին Պարանքուհայ. յարև երկից Հարաւոյ Աւանին Մայնոյ. բայց յետ մեծամեծ ծախուցն և պակասութեան նիւթոյ կրակի՝ դայ ապա 'ի կողմանս Պարադաղ, 'ի Հիւսիսոյ Դավրէժոյ՝ ուր 'ն փարսախաւք հեռի 'ի նմանէ, և քանայ անդ 'ի միջոցի անտառախիտ լերանց զմեծ Հանքն պղնձոյ. յորոյ վերայ ծախեալ նորա զիւր բովանդակ Հարստութիւն՝ եդեալ 'ի նմա և զարծաթ և զոսկի ևս։ Բայց 'ի սպառել դանձուցն, և 'ի պակասել թոշակաց վարձկանաց նորա՝ դրեան թէ խափանեալ եկաց այս մեծ տրքիւր Հարստութեան համարէն աշխարհին Պարսից, մինչև յետ մեռանե-

լոյ Ֆատալիայ և յաջորդելոյ նմին թոռին նո-
րա Մահմատ Միրզայի, գնացեալ սորա 'ի
Թեհրան՝ մատոյց նմա զոսկի կնիք մի՝ և
սրուակ յոսկւոյն Աստրպատականի. և ընկա-
լաւ 'ի նմանէ զհրովարտակ 'ի վերայ հար-
կացն Աստրպատականի գոյացուցանել անտուստ
200,000, թումանս. և նովին 'ի գործ դնել
զհանքն և ձուլել Տէրուեթեան Պարսից 70
թնդանօթս։ Այր կակուղ երեսօք գոլով սա՝
և շռայլ ձեռօք, յոյզեաց պարգևի մասամբ
զմեծ մասն այնր մեծի գումարոյ. զմնացելոց
նորա զմասն եկուլ Պարսիկ խաբէութիւն.
իսկ մնացելովքն ջանացեալ՝ ձուլեաց 37 թն-
դանօթս, այնքան հրաշակերտս՝ մինչ զնը-
մանիս նոցա չտեսանել իմ յաշխարհին Պար-
սից. թէպէտև որք էին անդ՝ բերեալք էին
Անգղեոյ՝ 'ի նոր բովուցն Հրիպստեանց։—
'Ի սակս երկպառակութեան 'ի մէջ Աբքային
Պարսից և Պասպանին Անգղեոյ, յաղագս
կռուոյն Հէրաթայ՝ և Հանքն երկաթոյ, զոր
բազում ծախիւք բացեալ էր սպարապետ զօ-
բացն Պարսից՝ Սր Հենդրի Բիթուն Անգղեա-
ցի, 'ի դառնալ իւրում յետս 'ի պաշտօնատա-
բութենէ Պարսից, և զայն կորզեալ արքայի 'ի
ձեռաց սպարապետին. յանձնէ կառավարու-

թեան Սէթ Խանի մերոյ, որով և պատուհնոբա՝ որպէս և շուք իշխանութեան գնարով զընայ և մեծանայ Աստուծով։ Արդ 'ի հանքացանտի՝ որք են 'ի ձեռս սորուն՝ արտաղրին սլըզինձ, քարմարցանկ, արճիճ, սրծաթ, և ոսկի սակաւ։ Այլ եթէ այսոքիկ ամենայն վըճարեսցին զծախս զործավարաց ընդ տեսչութեամբ այնպիսի անկանոն կառավարութեան՝ որպէս Պարսիցն էր 'ի ժամանակին, չունիմք ինչ ասել։ Զատ է, զի Հայք՝ կոյր ըստ ինքեանց՝ լուսաւորիչ լինին Պարսից։ 'Ի պատասխանի այնր առածի նոցա, որով ասեն՝ "Թէ Հայք պիղծք ըստ ինքեանց՝ սրբազանք են Աստուծոյ։" Պատուական հանք արծաթոյ գտանեն 'ի Բուխարայ, ծծումբ և քորակ 'ի Գամբաւընդ, Գոճազամ, Ֆիրօզայ՝ ակն ինչ կապոյտ սեպհական Պարսկաստանի, գտանէ 'ի լերանցն Խորասանայ, 'ի Նիւշապուրհ քաղաքի։ Հիւսիսային լերինք լի են մարմարենիօք։ Եւ մի 'ի մեծագոյն հանքացն նորա է նաւթն և կուպր, որոց երկու են տեսակք՝ սպիտակ և սեաւ։ 'Ի կղզոյ ասասի բազում են հանք յԻրաքն Արաբի կարդացեալ բաժնին։ Այլ առատագոյն առ երի Վերկուկայ, զոր աչօք իսկ տ'սի։ որ 'ի վար արկանէր 'ի ընակչաց այնոցիկ

կողմանց իբրև զձիւթ և իբրև զնիւթ ճրագի։ Սպիտակն անուանեալ նաւթ։ որ իրօք այնպէս, զոնանի իբրև զիւղ յերկոս ջուրց ծաւալեալ։ այլ է թանձր նման ճրագուի՝ առաւել քան կալոյ։ որոյ լոյս պայծառ է։ և հոտ ոչ այնքան զզուելի, որպէս զձիւթոյն։ Երկու աղբերք են այսր նիւթոյ յաշխարհին Պարսից մերձ 'ի Դարտաքի, այլ բազմաթիւ և բազմօք առաւելեալ քան զնոսին, աղբերքն Բաքուայ յարևմտից Կասպիական ծովուն։ Տեսակ ինչ ավնիւ քարաձիւթոյ կամ մոմայի եւլանէ 'ի լերանց անտի Բրմանայ և Զարմէնայ մերձ Հմադաբատն գիւղ։ որք են մենավանք աղքատական։ և հանք նոցա կընքին մատանեաւ։ և պահին զդուշութեամբ 'ի զօրաց նորա։ 'Ի լերինս Պարագազայ եւլանէ երկաթ բազում։ ևս և՝ հանքային աղբիւրք յամենայն ուրեք։ մանաւանդ Պարմարանին 'ի Լստանադահ, ցնդաղաջրոյն 'ի Շիշաւան, Ընախաթունն և 'ի Պարազա։ զօրոց սահմանք։

ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ։

Տէրութիւն Պարսից 'ի Փիշդադարեանց անտի՝ մինչև 'ի Պ՝ աճարեանց Հարստութիւն՝

եղև միշտ, և է միահեծան ինքնակալութիւն. զոր վարէ Շահ նոցա բացարձակ իշխանութեամբ։ Կամք իւր օրէնք են երկրի, և կեանք ժողովրդեան իւրոյ՝ կամաց իւրոց խաղալիկ։ Թէպէտև յամենայն կողմանց յապաւիցի սահման Տէրութեան նորա, թէպէտև յամենայնի յաղթեալ և նկուն լիցի յազգաց օտարաց, տակաւին շահնշահ է նա՝ և աղօթարան, կամ լաւ ևս ասել նպատակ երկրպագութեան ամենայն ազգաց։ Յիրս աշխարհականս և 'ի հոգևորականս միանգամայն՝ է բացարձակ միապետ։ Օ՛ի գումարէ զզօրս, կարգէ նոցա զօրագլուխս, իշխանացուցանէ զմ և կամի, և տայ նոցա զհրամանատարութիւն նահանգաց. բայց և յանկարծ փոխէ զիւր մտաս, զբարձրացուցեալս իւր խոնարհեցուցանէ, 'ի տանջանս կախաղանաց քաղէ զկեանս նոցա, զկնայս և զորդիսն գրաւէ փոխանակ իրական և դրական պահանջիցն իւրոց, և ընդ մեռեալս՝ կամ ընդ կարի անարգս դնէ զբաժին նոցա։ Կարգէ սա և անկարգէ զքենպէտս 'ի վերայ հոգևորական մասին ժողովրդեան իւրոյ՝ ըստ քաղաքաց քաղաքաց, զորս և մուշտահիդս անուանէ. և տայ նոցա բացարձակ իշխանութիւն դատելոյ զհպատակս իւր ըստ պատգա-

մաց Պ ուրանին։ Բայց այս անուն իմն է, զի և նոցա կամք են օրէնք՝ առ վերջին թերութեամբ քանի Պ ուրանին։

Լշխանք նոցա Լեսանք անուանին, որոյ նոյն է նշանակութիւն որպէս և 'ի մի բուն՝ Լշխանին։ Թէ ինքնին ինքնակալն, և թէ մարդպանք նորա առ Հասարակք, և գօրավարք, ըստ մեծի մասին ազգաւք գոլով 'ի գրոց՝ կառավարին զգործս զայնոսիկ մեծամեծս 'ի ձեռն գալոց, զորս և Ա՝իրզայս անուանեն, որոց գոլով արք թիւրք և նենգաժուտք, զոր կամին՝ արդարացուցանեն 'ի հաշուի իւրեանց, և զորս կամին, դատապարտեն։ Ասի է, զի այնքան սատիկ բարբարոսութիւն ինքնակալաց ոմանց Պարսից, տեղի ետ այնքան մեծամեծ ապստամբութեանց՝ որով և քաղաքային պատերազմաց՝ յեղծութիւն դատողացն ասեմ, դաշխարհն Պարսից։ Լսկ 'ի մանաւորի դենպետք նոցա յարուցին ժամանակ առ ժամանակ զընդհանուր կործանումն աշխարհի իւրեանց։ վասն զի ազգ մի ազգաւ, զառաջեալ զհետ ազիտութեան կրօնի, անսան զենպետացն առաւել քան պատգամաց Պ ուրանին։ և 'ի թեթև ակնարկութիւնս նոցա՝ զօրաժողով եղեալ յամենայն կողմանց՝ մարանչին ընդ ամենայն մարդ-

կեղէն իշխանութեան. թէ օտար իցէ այն՝ և թէ իւրական. որով և յապականութիւն դնեն զաշխարհ գեղեցիկ գիւրեանց։ Եթէ դէպ լեցի Աբքայի ընդունել զդեսպանս դաշնակից և դրացի Տէրութեանց, կամ զհանդէս կատարել զՆովրուզի կամ զՄուհարրամին, այսօրինակ ճոխանայ ի փառսն իւրում Թագի գլուխ եղեալ զկանակուռ, և պատմուճան մարգարտահիւս և ականազարդ զիւրեաւ ըզգեցեալ՝ կապէ բազպան և լանջապանակ գոհարախիտ ի բազուկս և 'ի կուրծ, գօտի մարգարտեայ ընդ մէջ ածէ, և սուսերը ոսկեպատեան ընդելուզեալ ակամբք պատուականօք յազդեր իւրում, բազմի յաթոռն Սիրամարգեան, զոր ի Դիլլի մայրաքաղաքէն Հնդկաց՝ երբեր ասեն Նաղշահ. համակ ականակապ և 'ի վերջաւորս ճառագայթարձակ սրփիւռ ճաճանչեալ ազնուագին գոհարօք, 'ի ձև տան սիրամարգի։ Առաջեաւ դնի նորա սկուտեղ մեծ, և ի նմին գունետ ոսկի. առ 'ի ցոյց աշխարհակալութեան նորա ի վերայ համօրէն հողագնտոյս։ Ապա դնի խորխոռակարքայի գալարածոյ և զարմանակերտ ծխեղեգամբ՝ յորմէ գծուխն ծծէ զմահաթոյն ծխախոտն։ Եւ զինի այնր դասադաս և կարգ ի

կարգ յարին մեծամեծ ոսկի և արծաթի սկու-
տեղք, 'ի միջի ունելով ինքեանց անօթս ոսկիս
և արծաթիս՝ ընդելուզեալս ակամբք պատուա-
կանօք, և լիս օշարակօք և քաղցրաւենեօք։
Իբրև կիսով քարընկեցն մին հեռի 'ի նոցանէ
գան որդիքք արքայի, մեծամեծք և փոքունք,
յիւրաքանչիւր 'ի մարդոց իւրեանց՝ 'ի գաւա-
ռաց և յաշխարհաց՝ համախմբին անդանօր.
և յետ զընծայս արժանաւորս մատուցանելոյ՝
կապեն թագ 'ի գլուխս իւրեանց և արքայա-
կերպ զարդու պայծառացեալք կանգնին առա-
ջի նորա իւրաքանչիւր ըստ պատուոյ և հասա-
կի իւրեանց։ Գան նոյնպէս և նախարարք
նորա, քաղաքապետք, գիւղականք, դեղպետք,
և մոլլայք երևելիք յամենայն կողմանց՝ մա-
տուցանեն նմա զընծայս հպատակութեանց իւ-
րեանց, և խիլայեալք 'ի նմանէ կան առաջեաւ
նորա իբրև քարընկեց մի հեռի 'ի թիկանց
որդւոց արքայի։ 'Ի կուսէ արքայի կան
երեքհազար արք 'ի թիկնապահ զօրաց նորա.
զորս լեզու Պարսկաստանեայց զուլամ՝ թիֆանկ-
չիս կոչէ։ Ապա երեքհարիւրաւոր Ղաւուշք՝
ամենեքին այլակերպ գլխարկ խոյրաձև 'ի գլուխ
իւրեանց։ Ոմանք նոցա կարապետք արքունի,
դահիճք, դահճապետք, միրզայք, և ամենայն

պաշտօնատարք տէրութեան։ Հուսկ ապա մանկտի գեղեցիկ պատանդեալք 'ի տանց տ-
ղատաց կամ դերի վարեալք և դնեալք 'ի տե-
ղեաց տեղեաց և անուանեալք 'ի Հաւարծիս
Աբքայի։ որք ըստ նոցա անուանին Բռիշք՝ այ-
սինքն Անմօրուաք։ Յետ զընծայսն ընդունե-
լոյ։ որ կարի համառօտութեամբ վճարի։ յա-
ռաջ մատչին ըմբշամարտութիւնք։ դազանա-
մարտութիւնք։ աղեղնաձգութիւնք և հրա-
ցանահարութիւնք։ Այլ որ մեծ քան զա-
մենայն համարեալ և Պարսկական հաճոյից
սեպհական դրօսանք են վարկուցեալ։ յառաջ
մատչին խեղկատակք նոցա՝ Լութիք անուա-
նեալք։ և արձակերասան լեզուօք և խենհշ
արարողութեամբք խրեանց։ մինչկատակելով
'ի խնծդիս ծաղու հեղձուցանեն զամենեսեան։
Նոյն ինքն Աբքայ և հարամ կամ կանանոց
նորա յառաջկայից սակի են անառակ և ցոփ
հաճոյից սոցա։ Յաւուրս Գատալեայ արքայի
եօթնհարիւրք 'ի սոցանէ։ հանդերձ Աղեան
խեղկատակապետաւ զոր՝ խան կարգեաց ար-
քայ։ արքունի ռոճկօք աճեցուցանէին զա-
նամօթութիւնս խրեանց։ Մեծ 'ի հանդէս
Պարսից է նովրուզն։ ուրանօր ամենայն քաղ-
մութիւն աշխարհին դան առ արքայ։ ըստ

վերոյ գրեալ օրինակիդ, և նորա առընթեր
եդեալ ոսկի սկտեղը դրամս արծաթիս հա-
տեալս յատուկ 'ի պատիւ ոծնիս՝ շահինով-
ուզիս, բաժանէ աւագանեաց և ամենայն բազ-
մութեան։ Յորժամ դէպ լինի արքայի երա-
նել յորս երկոց, ոչ սակաւ քան վաթսուն
հազար 'ի հեծելոց անտի Պարսից՝ հետևին
նմա։ Բայց Ֆաթալեայ ընկերքին և երկերիւր
կամ աւելի ևս թիւ կանանց, ծպտեալ 'ի ըզ-
գեստս առնացիս և խառնեալ յերամակս ներ-
քինեաց և տիկ հաւարծիցն արքայի։ Աւերի
աւերակին Սուլթանիոյ, զոր կառոյց Շահ
Խուդաբանդահ, 'ի վերայ փոքու բլրակի միոյ
կառոյց Ֆաթալի շահ ամարանոց գեղեցիկ,
ուրանօր առ անբաւ առատութեան յարդաս-
լոր արօտից և արջառաշատ դառնաւէտ դիւ-
ղօրէից շրջապատերոյ, ոչ միայն զերանան ե-
րամակ ձիոց նորա և զօրուն, այլ և տիկնայքն
փափկասունք՝ առանց ծախուց ամենեին։
Վասնզի Արքայ Պարսից երբեւ միահեծան
տեր իւրոյ աշխարհի՝ երաւունս ունի ոչ
միայն 'ի վերայ կայից՝ այլ նաև կենաց ողոր-
մելի հպատակացն իւրոց։ Յորժամ 'ի պա-
տերազմ ուրեք ելանիցէ արքայ՝ առնու ընդ
իւր զօր հրացանամարտիկ՝ ոչ սակաւ քան զգ

հարիւր հազար։ Նոյնչափ ևս վրանահար և բանակավաճառ խուժանաց յամենայն ազգաց տէրութեան իւրոյ։

ՍԱՂԻՐ ԵՒ ՍԱՐԴԱՐ։

ԹԵՐԵՒՍ այս Պարսկական բառք լցեն՝ որք միրտեալք 'ի յոյն լեզու՝ փոխեցան 'ի սեռաբարս։ որով մինչ ցարդ ապահովեալ արևմտեաց՝ զկնի այսքան լուսաւոր երթևեկութեանց իւրեանց՝ տակաւին 'ի վսիպանս հնութեանց յամառեալ մնան։ Սաղիր 'ի լեզու Պարսից նշանակէ զգահակալ իշխանն։ իսկ սարդարդ զմարզպան նահանգին։ կամ զհրամանատար զօրուն։ Սոքա անընդվզելիս ընտրին յարքայէ։ և կարգին 'ի վերայ մեծամեծ կողմանց աշխարհին։ Պարսից։ Ասպահանայ։ Կրմանայ։ Խորասանայ։ Ատրպատականի և այլոց։ Սարդարք են՝ որ կարգին 'ի վերայ մեծամեծ նահանգային պարուսնակելոց 'ի կողմունսն՝ յորս իշխեն Սաղիրք։ զոր օրինակ՝ Երևան իւր գաւառաւքն աթոռ գոլով Սարդարի։ էր 'ի ներքոյ Մեծի Սաղրին Ատրպատականի՝ Աբբաս Միրզայի։ որ յետոյ ժառանգ եղեալ արքայութեան հօր իւրոյ՝ անուանեցաւ Շահ Աբբաս։ Ապա անհասատատ

կարգի տէրութեան Պարսից, և ըստ ընչա-
քաղց ագահութեան արքայի նոցա, (դան-
ցելոցն ոչ ինչ փոյթ արարեալ,) դուն ու-
րուք երբեմն ընտրին մարզպանք կամ կու-
սակալք՝ որդիք հարց յաջորդելով։ Կամ որ
յաւէտ ևս վտանգաւոր աշխարհին՝ կարի սա-
կաւք են՝ որ զընկալեալ իշխանութիւնս իւ-
րեանց վարեն ցամն բովանդակ, բայց եթէ
միջոցքն՝ որք անիրաւք ըստ ինքեանց ապա-
կանեալ եղծանեն և զերջանկութիւն ողոր-
մելի բնակչաց երկրին։ Ուստի շատ այնք են,
որ գնոց գնելով զաշխարհն կաշառեն զարքայ
մեծամեծ գանձուք։ անվթար խոստանալով
զտարեկան հարկն, և զգեցեալ զծիրանին և ըն-
կալեալ զերովարտակն արքունի՝ վարձեն իւրա-
նց բիւր մի զօրաց, կամ աւելի և պակաս՝
ըստ հանգամանաց վիճակի աշխարհին՝ որում
իշխելն գնան։ Հասեալ անդանօր թագաւո-
րական ամն շքով՝ մտանեն 'ի քաղաք անդր։
և յոր յառաջն ձեռն արկանեն կատարել, այս
է։ զի Ջանան երկպառակել կամ իշխանսն
'ի ժողովրդոց։ կամ զժողովուրդս յիշխանաց
անտի։ որպէս զի նորանոր քաւութեանց ծը-
նունդս յարուցանելով՝ մարթասցին 'ի ձեռն
նոցա պատճառս գտանել պատժելոյ և տու-

ժերոյ յորոց միանգամ ակնունին Հարստութեան, որպէս զի Հնարեսցին զյառաջագոյն տուեալ կաշառացն, զծախուց, զտարեկան Հարկաց, զհետագայ ծախուց և նորանոր կաշառաց զլճարսն անթերի բովանդակել։ Եթէ իշխան ոք զմահ և զկեանս ժողովրդեան ի ձեռին ունելով՝ այսպիսի զոշաքաղ դիտաւորութեամբ մոցէ ի սահման ուրեք՝ զինչ արդեօք հետեւանքն լցին մեծամեծարարութեանցն՝ ամենայն ոք հեշտեաւ կարէ իմաստասիրել։ Օ՛ի անտեղի պատերազմունք ընդմերձակայ գաւառաց, անպարտ արենհեղութիւնք, գաղանի երդզակահանութիւնք, ընդհանուր վաճառականութեանց երկրի խափանմունք, և անդոց անպտղաբերութիւնք, ընդանքաւ կոտորածոյ խուժանին զհետ դան միշտ այսպիսի կեղտաքարշ ագահութեան իշխանաց։ Եւ ոչ կամիմ սովին անիրաւել ամենայն մարդպանաց աշխարհին միահաղոյն. զի դտանին ի նոսա արք երկիւղածք Աստուծոյ և Հայրենասէրք, որք խնամով և դթութեամբ վարին ընդ ժողովրդեան, որպէս Հարք Հայրենեաց իւրեանց. ոտկայն և այնպիսիք՝ կամ պարտին զիշխանութիւնս իւրեանց անվկանդ ունել՝ որպէս էր Աբրաս Միրզա՝ Աստա-

տական, և կամ ի կեղաքարշ շահանդրու-
թեանց անտի խոպառ մեկուսի մնալ՝ որպիսի էր
Մահամմադ Յուսէյն Խան Հալաճ Սադը
Ազիմ Ասպահանայ։ Սոքա թագաւորական կեանս վարեն յիւրաքանչիւր ոք յիր բում
եշխանութեան. այլ ազատ չեն ի քաղաքութեանց
յաչազկատաց և յապաղակաց զրկելոց։ Պարտական են պահելոյ բիւր մի՝ կամ աւելի թիւ
զօրաց, և օրըստօրէ գուն գոբծելոյ և կրթելոյ
զնոսա եւրոպական հրահանգօք։ Յաճախէ
այր զՀրաղէնս երկրի իւրոյ, և եթէ հաւատար
կշռիցէ զինքն զինու և զօրութեան արքային՝
ոչ լինէ ի մեզ համարի զդիմի հարկանելն մին.
իսկ թէ ոչ՝ միշտ պատրաստական ծառայ էնորա՝ և օրինաւոր հպատակ։ Ուստի և ի լինել ուրեք խռովութեանց, և յանկարկել թագաւորին՝ երանէ զինջուցանել զնոսին. և եթէ
դէպ լեցի արքայի ուրեք ի պատերազմ երանել՝ թիկնակից լինել նմին յամենայն յաջողուածս. իսկ ի ձախող դիպուածս թողուզնա և փախչի. և ստութիւն կաշառօք փրկեն
զնա ի պատժոց։ Բազումք ի նոցանէ անկախաբար բռնի շոպին ի բաց աղջկոնս յամենայն ազգաց. և լինուն նոքօք զկանանոց
իւրեանց և զարքայի՝ եթէ կամիցի։ Որ ընդ-

դիմանայ այսմ, մահու մեռանի։ Եւ բաղումք այնք են՝ որք զնեխեալ և զվիթեալ արմատս շուեմարանացն վոսկանակ արտաքս թօթափելոյ՝ բաժանեն ի վերայ հպատակաց։ և ապա հարկահան կարգեալ ի վերայ նոցա՝ քառապատիկ զնովք պահանջեն զարժէս նոցա։ Աղքատք ի ժողովրդոց թանգագնիւ զնելով զայս մահաբեր կերակուր՝ ուտեն։ և ի պէս-պէս աղտս հիւանդութեան ախտացեալ՝ մեռանին։— Յիւրաքանչիւր Կովսուզի երթան սոքա պատարագօք յարքայանիստ թագաւորին։ և համարս տան զաշխարհաց իւրեանց։ ուր է՝ զի վերսանն կարգին։ և է՝ զի ի բանտ արգելանին՝ ըստ պէսպէս հանգամանաց քաղաքային օրինաց երկրին։ և ընտանութեան արքայի նոցա։ Երեկ ուրեք յիշխանութեան մարզպանացս Ճագիսի խառվութիւն։ և ինքեանք անբաւական լինին խաղաղելոյ զնոսա՝ զայ արքայ բազմութեամբ զօրաց։ Ճանրանայ ժողովրդոց բազմօրեայ ժամանակաւ։ և կեղեքեալ կապոեալ զաշխարհն բովանդակ՝ դառնայ յանոռ իւր։

ՊԵՆՊԵՏՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ քաղաքք Պարսկաստանի մեծամեծք և փոքունք՝ ունին իւրեանց զմի զբաղխաւոր Ի՞ուշտահիպս կամ Փեշնամազս, որ այնինքն են հոգևորական առաջնորդք նոցա կամ քահանայապետք Իսլամայ։ Բազումք ի նոցանէ ի Սէյիդայն կարգին, որք անընդմիջապէս յերանայն սերելով Մահմատայ դստեր Մահմատի, և Ալեայ որդւոյ Աբութալիբայ՝ իրաւունս անձանց համարին ոչ միայն զմասամակարարութիւն պատգամայ Ղուրանին և զսին սրբութիւն սերնդոց իւրեանց, այլ և զտէրութիւն աշխարհին Պարսից։ Ամենայն ի գլուխահաւան սնապաշտութիւն խուժանին Պարսից՝ բուռն երևեցուցանեն նոցա զՂաճարեան հարստութիւն, և յայտնի քարոզեն թէ ինքեանց միայն էր անկ աթոռն այն՝ որում նոքա բռնանան։ Բայց ի մերում ժամանակի յանհոգութենէ Ղաճարայ՝ միոյ քաղաքի բազում երիվ դենպետաց՝ յինքեանս դրաւեցին զսիրտ, զհաւատ և զգանձս ժողովրդեան Իսլամայ, զի որ մահացուցց խոստանայ 'զերկինս՝ դիւրաւ զերկիր ի նոցանէ դրաւէ։ Ցենդութիւն և սնոտիապաշտու-

թիւն սակաւ առ սակաւ պեղեն զհիմունս օ-
րինաւոր տէրութեան։ մինչև անկանիլ նորա՝
ընդ ծանրանօք իւրովք ի փշրուս՝ հերձոտել
զնեցուկս ամրութեանն՝ զարդարութիւն ասեմ
և զհաւատարմութիւն։ Յայտագոյն նշան
կործանելոյ տէրութեան է՝ հոգևորականաց
մեծել յիրս աշխարհականս։ Սոքա թէպէտև
յարքայէ կարգեն ի գործ հոգևորական պաշ-
տաւնից իւրեանց՝ սակայն ի սնոտիս սրբու-
թեանցն յանկուցանելով զրազմութիւն ժողո-
վրդեան։ թեև ածեն զեշխանութեամբ թագա-
ւորին։ զրդռեն զա ի պատերազմ ընդ որս և
հաճոյք ելցեն ինքեանց։ յանսալն՝ քարոզեն
ժողովրդեան զաջակցութիւն արքայի և զղսակ
մարտիրոսութեան ի դրախտին Պարանի։
Իսկ յոչ անսալն՝ զրդռեն զեկեղեցին Իսլա-
մաց ընդդէմ արքայի։ և յարուցանեն առանձին
պատերազմունս և անհնարին կոտորածս յաշ-
խարհին Պարսից։ Յորժամ յայսպիսի յան-
դուգն և ի ձեռներէց բռնարկութեանց վերջա-
նան, զառիւծն ի քուն զարթուցանելով ի վե-
րայ ինքեանց։ սկսանին այնուհետև մանրանալ
յիրս կրօնի։ և ուսուցանել ժողովրդոց զպատ-
գամս մարդարէի իւրեանց։ վերաբերեալս
Շիայ աղանդոց։ զհակառակն՝ ըստ հաճոյից

և քմաց մեկնելով. նոցա։ Յաւելուն այլ ևս հազարանիս անլուր և աղտեղի առասպելաց՝ ի պաշտպանութիւն այսր աղանդոյ՝ զորոց ջրկարելով առանց վատնգի անպատկառութեան օրինակս ի մէջ բերել աստանօր՝ լեղուագէտ ընթերցասիրաց թողում տեսանել զնոսին ՝ի Ռասալահն անուանեալ գիրքն։ զոր ի մնոյ յօրինեաց Սէիդ Մահմատ Բաղը Ռաշտին՝ Ասպահան։ և տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեաց։

Այնինչ հալածանքն յաւուրս Շահաբասայ առաջնոյ՝ և երկրորդի, անպարտ սպանմունք հարիւրաւորացն Հայոց, անօրէն զբրկանք և հարստահարութիւնք յաւուրս բռնակալութեանցն Աղուանից՝ Օ անդից և Ղ ա ճարաց՝ չկարացին ստանալ ընդդէմ տեսարանական հիման հաւատոյ Մերազնեայ ժողովրդոց, թշնամին արդեանց խաչի փրկութեան մերոյ՝ նորանոր հնարս եդ առաջի Ղենպեսաց նոցա։ որով հետ զհետէ կարող լինիցին քակտել զոմանս ի հաւատոցն Քրիստոսի։ և յաւելուլ Հայն իւրեանց և ՝ի Կունան։ Վանորոյ և իրրև աստուածային օրէնք ՝ի Ղուրանէ ապստամբեալ՝ հրատարակեցին։ զի եթէ Հայ ոք սպանցէ զԻսլամ,

զարիւնն ընդ արեան տուժեսցէ, և ինչք և մնացորդք իւր՝ մնացորդաց Իսլամին մատնիցին 'ի ծառայութիւն։ Եւ ընդ հակառակն՝ եթէ Իսլամ զՀայ սպանցէ, փրկանս արեան տացէ ժառանգաց նորա՝ զեշ 'ի Բուշեռայ, կամ զերեսուն թուման։ Երկրորդ՝ եթէ զէսլ լիցի ուրուք ուրանալ զՀաւատն Քրիստոսի, և նորոգել 'ի Մահմեդ՝ զոր ինքեանք Ղադիմ, այսինքն Նորահաւատ անուանեն, երաւունս ունիցի յետ մեռանելոյ յն և իցէ հեռաւոր կամ մերձաւոր զծի արեան ընտանեւոյ իւրոյ, գալ նստել 'ի տան նորա։ և յինքն զբաւելով զամենայն զանշարժ և զշարժական ըստացուածս նորա՝ վտարել արտաքս զողորմելի որբան հանդերձ այրեաւ հանդուցելոյն։ և տիրել ամենայն հայրենի ժառանգութեանց նոցա։

Այս օրէնք՝ անօրինազոյն ևս քան զամենայն անկարգութիւնս աշխարհին, առիթ ետ բազմաց 'ի ցովակեաց և զատարկանձնեայ պատանեաց՝ ոչ միայն զՓրկիչ հոգւոյ իւրեանց ուրանալ և յարել 'ի խոհերս մարմնապարիշտ դաւանութեան մարդարէին ստութեանց, այլ և ստանայական ինն խարեութեամբ պատուաստել զարիւն ցածութեան իւրեանց յարիւն

այսր կամ այնր ուրուք Հարստի։ և յետ մեռանելոյ նորա գալ և բռնանալ 'ի վերայ տան նորա և կալուածոց միանգամայն։ Ը-հաւասիկ քեզ իրաւունք աստուծոյն Մահմետի։ Երրորդ՝ պիղծս համարելով նոցա զամենայն որ ոչ խոստովանեսցի զՄահմետ առաքեալ Աստուծոյ՝ քարձին յազգէ մեր-մէ զամենայն հաղորդակցութիւն։ որով ոչ միայն չհամարձակի ոք նստել մանրավաճառ 'ի շուկայի։ այլ և զարհեստն արտաքին աւուրեստագործել ոչ իշխէ։ Քարահատք, կամ ճարտարապետք 'ի Հայոց՝ ոչ կարեն շինել տունս Մահմետականաց։ ըստ որում աղօթք 'ի նոսին ընդունակ չեն Աստուծոյ։ Ոնք և դերձակք և մուշտակակարք, որ 'ի Հարուստ ժամանակաց հետէ ձևեցին և կարեցին վասն արքայից Պարսից և մեծամեծացն՝ այժմ խափանեալ կան։ զի զդերձան 'ի ծակ ասղան յանցուցանեն՝ պահանջի ատամամբք յարդարել զծայրն, և այս պղծէ զծէս նոցա, և նանրացուցանէ զաղօթս մատուցեալս յաւէտ 'ի փառս մարդկան։ Երթէ Հայ ոք ունիցի պտուղս պատուականս 'ի պարտիզէ նրմէ՝ չկարէ վաճառել 'ի հասարակաց հրապարակին։ վասնզի ըստ դենի նո-

ցա՝ պիղծ են ինքն և բերք պարտիզաց իւրոց։ Ապ ամենորայ որոնէ գտանէ զհաւատարիմն կարծեցեալ ոք 'ի Պարսից անտի, (եթէ ոք գտանիցի այնպիսի,) և տայ 'ի ձեռս նորա վաճառել կիսով։ Այլ զիւտ լիցն համարեալ, եթէ և կիսոյ գնոցն արժանի լիցի։ Օրինօք ոչ կարէ պահանջել, զի մահ քերէ ինքեան պղծել պտղովք իւրովք զարբուքիւն Խսլամին, և առանց օրինաց ևս՝ Պարսիկք արդարադոյն համարին վատակաց իւրեանց, կորզել ո և իցէ միջոցաւ զստացուածս Քրիստոնէից։ և առ վերադոյն վախճան զենին 'ի վար արկանել։ Զի՞ն ուրեմն սքանչելիք լիցն մեծ՝ յարատևել Քրիստոնէութեան յայսպիսի թշուառութեանց և զբրկանաց 'ի միջի։ Եթէ դէպ լիցի սոցա ելանել ուրեք, յաւէտ 'ի ջրի հեծանեն՝ քան 'ի ձի։ որպէս թէ առ 'ի ցոյց հեզութեան իւրեանց։ 'Ի ներքուստ զզգեստ հասարակաց ազանին, այլ վարտիք նոցա ըստ մեծի մասին սպիտակ դունով։ Կապա նոցա ունի զօձիս կրկինս։ իբրև զվերկս 'ի վերայ իրերաց եկեալս։ որ յանթոց անտի սկսեալ կոճակին մինչև ցկամարս միջոց նոցա։ Գլխի նոցա սպիտակ ու դեղին։ կամ սոսկ սպիտակ բեհեղ։ երբեմն տասն դաղեայ երկայ-

նութեամբ վաթուռեթեալ շուրջ զմիջովք անճառնիս լեն երևեցուցանեն զնոսա ։ Լ՝ օղիկ կանանչագոյն բազմաճարմանդ 'ի վերայ , և 'ի գլուխ նոցա , եթէ յազգէ մարգարէին՝ փաթեթ կանաչ , իսկ եթէ 'ի հասարակաց արենէ՝ փաթեթ սպիտակ գունով , 'ի ձև կաղամբոյ մեծի ։ 'Ի ձեռս իւրեանց կրեն գաւազան կարճիկ կրկնաճագիան ճնճղագլուխ . 'ի մկկթի՝ նախատրոռ կացեալ , սկսանին զաղօթսն . և ժողովուրդն զհետ նոցա ծնրելով՝ զրեթէ բառ առ բառ երկրորդէ նոցա ։ 'Ի լինել հարկին , զոր-օրինակ 'ի նովրուզի , 'ի տօնի զոհից , 'ի մուհարրէմի և այլն , ելանեն սոքա յամբիոն մկկթին և քարոզին անտուստ զպատգամս Ղուրանին , զպատմութիւն նահատակութեանց իմամաց իւրեանց , զկարևորութիւն խտրանաց , մկրտութեանց , թլպատութեան , առ տեսս մարդկան աղօթից , և որոց 'ի կարգին , Յերս դատաստանի ընդունին սոքա զվկայութիւն միոյ Իսլամի , զուգակշիռ տասին Քրիստոնէից ։ Մ՝ի բերան աստ ասէ , "թէ սուտն թշնամի է Աստուծոյ ։" միւս անդ՝ "թէ Պարսիկք հանապազասուտք են . իսկ Հայքն՝ ճշմարտախօսք ։" Վկայք 'ի Պարսից դիւրագնի վարձին , նաև՝ յերս վերաբերեալս հաւատոց իւրեանց ։

ԱՂԴ ՊԱՐՍԻՑ։

Ի ՊԱՐՍԻՑ՝ երբեւ զաղդէ խօսելով՝ արժան համարիմ ըստ իմոյ փոքուն վերահասութեան վճիռ խսկութեամբ անաչառաբար պատկերացուցանել զնոսա ընթերցողաց առաջի։ Ա՛նապարհորդք Եւրոպացւոց համարին զնոսա Պաղղեացիս Ասիոյ. ըստ քաղցրութեան բարբառոյ նոցա՝ և ըստ ազգոյժ բնաւորութեանցն. բայց այս հանգամանք պատկանին ըստ մեծի մասին բնակչացն Շիրազայ. և արքունեաց Շահաստանին։ Վասն զի 'ի բազում ցեղից բաղադրեալ այսր հասարակութեան՝ բազմաւորակի դէմս 'ի մէջ երերեն վարուց, բնաւորութեանց, ծիսից, և զգեստուց. այլով՝ հանդերձ։

Պալատականք նոցա և նախարարք՝ ըստ մեծի մասին են արք քաղաքավարիք յարարս իւրեանց, հաճոյականք 'ի խօսս, սանձահարեալք 'ի կիրս, և նուրբք 'ի նկատմունս իւրեանց. և այսոսիկ միայնք են առաքինութիւնքն, զորս մարթ է ումն ք ակնուանել 'ի նոցանէ. վասն զի միշտ ծիսից և կրօնից զհետ եղեալ՝ յազատականացն վերջանան. 'ի գեղեցիկն արուեստից. և խիղճք մտացն կու-

թանան 'ի Հայ թՀայ թանաց ազգաստիցն՝ յառաջ եկելոց յաղբերաց անտի ապականութեան և բռնութեան մեանգամայն։ Ազգարկայ Հանապազորդեան խորհրդոց նոցա է, զիարդ առ կանգուն պահելոյ զանձինս՝ կործանել զընկերս իւրեանց։ Պարագայք այսօրինակ կենցաղավարութեանց հարկիւ լինին սիտի կեղծաւորութիւն և սուտ։

Ալսարարաց նահանգաց աշխարհին Պարսից՝ որոց միայն կամք թագաւորին է կացուցիչ իշխանութեան, առաջնորդ լինի կասկած յարարսն յեղծութիւն ժողովրդեան։

Հոգևորականք նոցա, որ անձկան մեծագոյն պատուոց քան որոց արժանիք են, և կեղծեն գիտել զորոց խսպառ անտեղեակք՝ յայսն և 'ի կատակս ելանեն ժողովրդեան։ Որով դանձինս ատելի արարեալ ամենեցուն՝ ատեն և զամենեսեան յետին ոխակալութեամբ և նախանձու։ Մինչև ծնունդ տալ առակիս՝ 'ի դէմս աճեալ ոխակալին 'ի մարդկանէ, թէ՝ "ատէ նա իբրև զՊՕՂԼԱՅ։"

Ժողովրդեան տարբեր են դէմք բարուց և վարուց՝ ըստ ազգի, ըստ քաղաքի և խառնուածոց օդոյն յորում բնակին։ Աորպատականք, Ղազբինեանք։ Համադանեանք,

Եղբայրք, և Շիրազցիք՝ են զուարճք 'ի բարս, աշխոյժք, և որ մեծն է՝ 'ի քարեկամութիւնս իւրեանց հաստատունք և ոչ այնքան աւերըզապաշտք։ Ուր ընդ հակառակն՝ ընակիչք Ղումայ, Բաշանայ և Ասպահանայ՝ են արք կնամարդիկք, երկչոտք, կասկածոտք, դիւրավառք 'ի քարկութիւն, խարեբայք յոյժ, նենգաւորք յառ և 'ի տուրս, և անդր քան զչափն սնոտիապաշտօնք։ Այլ որ յաւէտ նոզկտալին է՝ ամենայն պղծութեամբ և անառակութեամբ լիք։ Յիրաւի ոչ ուրեք տեսի վարս այնքան անհամեստս, քան 'ի քաղաքսն՝ յորս էին մեծամեծ ուխտատեղիք յամենայն կրօնից։ Ղում քաղաք, դամբանաւն պատուեալ Մասումայ քեռ Ալեայ՝ հանդիսարան է ամենայն անպարկեշտութեանց։ Իսկ Ասպահան՝ սրբազնարան գողով Պարսից 'ի մասին բազմութեան մոլեայիցն, յոլովութեան դէնպետաց և խստութեան մուրշիդաց՝ հրդեալ է այր աւազակաց և որջ օձից թունաւորաց։ Ոչ անցանէ օր յորս ոչ խմբին 'ի մզկիթանին Իմամի Ջումայ, 'ի Իսպարատ և յայլ՝ բազմութիւնք սրիկացից. որք յետ սպանանելոյ, յաւար հարկանելոյ և կապտելոյ զողորմելի քաղաքացիսն՝ ապաստան անկեալ 'ի նոսա։

անպատիժ մնան։ և որ մեծն է, յանձանձին և պաշտպանին ի գենպետաց անտի իւրեանց։ իբրև զճշմարիտ օրինապահս Ղուրանի և մարգարէի նորուն։ Զի՛ք օր, յորս յետ խժդժութեանն և անբանական վայրագութեամբ հեղձուցանելոյ մարց զծնունդս անօրէնութեանցն, առաքինագոյնք ի նոցանէ ոչ տանիցեն ընկենուցուն 'ի սրահ սրբութեանց նոցա՝ ըզ ծնունդս անկրօն խառնակութեանցն իւրեանց։ "Դէպ լինէր Անդրէասայ ուրուն Ղուզայեցւոյ անցանել երբեմն ընդ փողոցս Իմամի Ջամայ, և ահա կին պարսիկ պատահեալ նմին, ստիպեաց զնա բառնալ զտղայն ի խանձարրի 'ի գիրկս և գնալ զնի իւր։ 'Ի կրկնումն միւսոյ փողոցի աներևութեանայր կինն. թողեալ զտղայն Իսլամ ի գիրկս Հայոյն։ Զարհուրեալ Նորա ի հետագայն վտանկիցն՝ խորհրդով Պարսիկ բարեկամն ուրուք տանի զնէ զնա զանխուլ 'ի սրահի հասարակաց մղկթին. այլ չև խոյս տուեալ անտուստ վտավանաւ ճանապարհի, ահա զՀետ հասանէ Նորա ժամահար Նոցա. և կռուփ սաստիկ 'ի գլուխ հանեալ՝ դարձուցանէ ի տեղին։ տայ նմա զտղայն ընկեցիկ, և բերեալ զայլ միւս ևս՝ ասէ ցնա. "Դու բերեր փոքու յառաջ

և զսա, սա և տար 'ի բաց։'' ահա մեղս 'ի վերայ մեղաց յաւելեալ ողորմելոյն յշտապ տագնապի արկանեն զնա։ մինչև խոյս տուեալ 'ի տեղի մի տանձինն, զնե ուրոյն 'ի հակս պայուսակին և բարձեալ յուս իւր՝ ընդ զանխուլ ճանապարհ աճապարէ զնոսա 'ի թագուստ։ Այլ 'ի վերինն անուանեալ Զարբաղի պատահեալ նմա պարսկի ուրումն արբեալոյ, և իբրև բարեոյ բաղդի իրիք գիպեալ վարկուցեալ, 'շոպէ յուսոյն զպայուսակին և արկեալ 'ի զաւակ ջրոյն՝ մորակէ 'ի բաց։ Ընբեալն անզգայ 'ի մորակել զջրին՝ հարկանէ զոտղայն, ճչան նոքա 'ի ներքուստ, ջրին խրանի 'ի փախուստ, Հայն խոյս տայ անտուստ, և քեզ թողում զիտել զիրացն ելուստ։ — Բայց Հասարակապէս խօսելով, ազգ Պարսից 'ի սկզբանէ մինչև ցայսօր ազգ զոռ և պատերազմող Համարեցան։ որում յայտնի ապացոյց է հաստատուն պահել նոցա զաթոռն իւրեանց, անփոյթ եթէ ոչ լոյէ՝ որ բազմիցէ 'ի նմին։ Բնաւորութիւնք նոցա ընտելք են։ այլ միշտ զինի երկրորդ և երրորդ նախադասութեանց խօսից, 'ի մէջ առնուն զիրս կրօնի։ և 'ի պարտիս մեծ համարին ինքեանց հրաւիրել յայն զամենայն այլադա-

ւան ազգին։ Զ՝ վիճմունս հաւատոյ՝ շատ անգամ զպարտութիւն խոստովանին, այլ դուն ուրեք ընդունին. և զ՝ի չընդունելն իսկ՝ դուն ուրեք անզթանան, եթէ չիցեն զ՝ի մոլեալից անտի։ Սոր ՚Ջ՝ան Մ՝ալքոմ Ազգեցի՝ դեսպան Ընկերութեան Արևելեան Հնդկաստանի զ՝ի Պարսկաստան, աչք աւագութեան միայն Հայերեալ՝ նշմարէ զտեսարս Պարսից հեղս գոլ և խնամածուս. և զծառայս նոցա զ՝ի մասին կամակարութեան՝ լաւագոյնս զ՝ի պաշտօնէից։ Բայց որ ըստ իս շրջեցաւ և հպատակօրէն կեանս վարեաց, այլազգ ետես ըզ նոսա։ Զ՝ տեարս ոչ ուրեք գտանի խնամ, մինչև ցյետին ընիսնն, բաց զ՝ի մասնաւորաց ոմանց. իսկ հաւատարմութիւն զ՝ի ծառայս՝ ոչ բնաւ։ Ո՝ ասնգն այն առ երես ժրութիւն ծառայից՝ ոչ կայանայ յօգուտ տեարց, այլ զ՝ի շահ անձանց իւրեանց։ Ո՝ ասն զի եթէ զէպ լիցի գնալ ուրեք զ՝ի պահանջարքունի հարկաց կամ պարտուց՝ ընդ պայմանն անցելոց, իրաւի գործունեայք Հանդիսանան. զի թէ նախ՝ և թէ զինի բուանդակելոյ նոցա զայն հարկ պաշտամանն, նովին չափ կաշառս նախ՝ կամ տուժանս զինի՝ բարդեն զ՝ի վերայ. զորս և Ո՝ ուղղուղս անուանեն, որ այն է պաշտաման դրամ։

Եւ զայս յայտնի գիտեն տեսարք նոցա, և բազումք այսպիսի եկամտից ծառայեն՝ քան բուն վարձուցն իւրեանց, զորս Հաղիւ թէ գտանեն,

Լսութիւնք Պարսից՝ մանաւանդ թէ և ստուգիւնք նոցա յառակս հանեալ են 'ի Պարսկաստան. մինչև ինքեանց իսկ խոստովանել թէ՝ "Իրունիան դրուդզու հաստանդ." այսինքն թէ "Պարսիկք ստասագք են" Բայց այս ախտ ազգային և ամենաթշուառ յառաջ գայ յանողորմ բարբարոսութենէ անտի տէրութեան նոցա, "Սուտն," ասեն նոքա, "որ կարող լցէ օգնել ընկերին՝ բարի է։" Եւ այսու մոլար վարդապետութեամբ բազումք 'ի պետաց անտի գիւղից և գաւառաց նոցա՝ որք չանացան զէմ ունիլ ցասման և պատուհասից թագաւորին, սուրբս համարեցան ազգին անուանց։ Յառարկել պարսկին առ քեզ՝ միշտ 'ի վերայ բերէ, "թէպէտև պարսիկ լցեմ, սակայն զճշմարիտն ասեմ։" Որոյ լսմանալ տայ քեզ թէ անունդ պարսիկ՝ յիւրում պարունակէ զստութիւն. որպէս լիժ զթոյն,

Որ զենքն սուտ ճանաչէ, նա յերդմունսն ապաստանի։ Օ՛ի կասկած առն ստոյ զունկընդիրն անհաւան համարեցուցանէ իւրոց

զբուցայ ։ Ուստի և ահաւորագոյն երդմամբք հաստատել ջանայ զսուտն ընդ Ճշմարտին ։ Այսն մեզ դանկի շահու ։ հաղարիցս ի բերան առնու զահաւորագոյն անուն Աստուծոյ ։ Երդնու յիմամս իւր և ի մարգարէն. 'ի գլուխ թագաւորին՝ և իշխանին՝ զորմէ անընդմիջապէս կախի ։ այլ միանգամայն ունայն և զուր ։ Երբեւ տեսանէ թէ տակաւին կասկածի ունկընդրին ։ ասէ ցնա ։ "դու մեռցիս ։ եթէ չիցէ զորս ասեմս Ճշմարիտ ։" Կալեալ զմօրուս նորա յարգանօք՝ ասէ ։ "զսոսա յարիւն թաթաւեալ տեսցից ։" "ինքնին մեռայց ։" Բայց հաւատարմագոյն և իբրև սրբազնագոյն եղանակ երդմանն յասելն կայանայ՝ թէ "լութիանէ միգուամ ։ իբր թէ՝ լուստանօք ասեմ ։"

Շաւալք են Պարսիկք առ հասարակք ։ և բարեխառնութիւնք կենաց միանգամայն օտարք են ի մտաց նոցա ։ Ագահութիւն ։ ըստ որում ախտ ժողովելոյ զդրամս և անկարգ ցանկութեան պահելոյ զնոսա՝ չիք ուրուք տեսեալ ի Պարս ։ Այսն զի զօշաքաղութիւնք նոցա ։ կեղեքմունք և յափշտակութիւնք ։ ոչ են առ ի սէր խնամով զգուշանալոյ նոցա ։ այլ շուայլ ձեռօք ծախելոյ զնոսին ։ Աշխարհ ոչ 'ի գ ժոխս համարին ըստ Օմարայ ։ այլ

ի վայելուչ զբօսարանս, և անձկան լաւագու-
նիցն ի նոցանէ։ Մինչ ի ներկայն Նկրտելով
զապառնիս Աստուծոյ ողորմութեան յանձն
առնեն, և արդեանց մարդարէին։ Պանայս,
ձիս, ծառայս, կալուածս, անդս, և ագարակս
յաճախեն այսօր, և ի վաղիւ յանկարծ թօ-
փափեալ յամենեցունց՝ միանգամայն ակամայ
կամօք մշակեն զերկիր։ Հիրապիք ընդ ան-
կանելն և կանգնին փութով, զի զուարթք
են որպէս յառնուլն, նոյնպէս և ի տալ իւր-
եանց, իսկ Աստահանցիք ոչ այնպէս, վասն
նենգութեան և յետին կծծութեան իւրեանց։

Հայհոյութիւնք Պարսից ըստ չափ անցա-
նեն։ Եթէ դէպ լինի ուրեք բանակիւ լի-
նել երկուց, մանաւանդ ի կանանց նոցա, ընդ
հարուստ ժամն ոչ դադարին աղմկօք և ճրչ-
չօք ընուլ զվայրն։ Մերձաւորք յերկոցունց
կողմանց ձայնակցին նոցա. և այնքան ճչան և
ճառատեն, մինչև ամենայն բարկութիւնք նո-
ցա ցնդին ի հայհոյութիւնս և եթ։ Բաւական
չեն նոցա անձինք կռուողացն, ուստի ի մի
շարան դառնութեան հիւսեն զդանդս սա-
նայն նախահարց իրերաց, և ի կենդանեաց՝ մա-
նաւանդ զկանանին ի կիր առեալ։ Օ՛ օրա-
կանք նոցա և լեռնականք ոչ այնքան սեն

յիշոցս նաներութեան իւրեանց, զի դիւրաշարժ գոլով՝ զինու հատանեն ի բաց զկրճիմն կըռուոյ իւրեանց՝ և մեկնին յաղթանակաւ։ Սա՝ ասա յարևն երդնու արքայի, և նա՝ ի մի շամիրուր Հայհոյութեան շուլալէ զհին և նոր ննջեցեալս, զմօրուսն, և զհարամ նորա։ Բազում անգամ ի յայտ գան յայսպիսի խենեշութիւնք, այլ դուն ուրեք պատուհասին։ Դանրագոյն թշնամանք են առ Պարսիկս՝ կոչել զնոսա Հայս, կամ Հայոյ-որդիս։ Պարժապետ բարկացեալ աշակերտին՝ կոչէ զնոսա Հայոյ, Հրէի, կամ Ֆրանկի զաւակ։ Որեպան զՋորին խոտորնագնաց յանդիմանէ սովին թշնամանօք, և սպառնայ ևս՝ զի եթէ ոչ ուղղեսցի, վաճառել զնա Հայոյ, զի նա գինի բարձցէ ի նմա։ Իբր թէ Ջորին ծանօթ արգելմանց Պուրանին ի նախատինս իւր համարէր զգինին, յորում տեարքն անասնաբար զեղխէին։

Որպէս ժիրք ի կողոպուտ, ծոյլք են Պարսիկք ի գործս։ Ատեան զաշխատութիւն, ուստի և միշտ աղքատութեամբք անցուցանեն զառօրեայս իւրեանց։ Ոչ մանրանան ի տուն մարս վաճառաց, և յարհեստից մի կուսանան ոչ ափ և կարեն։ Եթէ բարձցես ի պարսից զայլազաւան վաճառականս և արհեստաւորս,

գրեա թէ կէսք ի նոցանէ մերկ շրջին։ վասն զի երբ անաշխատ շողոքորթութիւն, խաբէութիւն և մատնութիւնն լցին միջոց ամբառնալոյ նոցա երբեմն ի գերակայ իշխանութիւնս, էրմ պիտին նոցա այն բազմամեայ տրորանք՝ որով ոք զարհեսան ուսանիցէ։ Ու ի պատճառս խտրութեան օրինաց և եթ՝ մանրավաճառք ի հանութս նստին, ապա թէ ոչ և զայն թողուին այլոց։

Արութիւնն Պարսից ընդ չափ անցեալ միշտ յարիւն և ի մահ կնքի։ Յորժամ երբկու երեք կամ բազումք ի մի ժողով շուայտութեան գումարին, անկան մեծ լի գինեաւ կամ ցքեաւ գնի առաջի նոցա, և կթղայ 'ի նմա։ Եւ բոլաց նշոյ, կամ հատճայ սեխի և ճմերկի՝ առնթեր։ Ակսանի ապա արբեցութիւն, "Ղանիմ բէշլը հուրիանի բէհէշտ." արբցուք առ 'ի սէր հուրեաց դրախտին։ Յիւրաքանչիւր բաժակի՝ առնուն նոքա զհատ մի կամ զերկուս 'ի բոլաց՝ երբև զհամէս, մազէ։ Եւ այնքան արագ արագ ծործոքեն, մինչև 'ի փոքու լմն ժամանակի շուայտիլ նոցա։ և սկսանիլ սրով՝ կամ 'ի վերայ միմանց յառնել, և կամ 'ի վերայ անցորդաց ճանապարհին։ Կանայք իսկ նոցա զնոյն շաւիղ

արանց ընթացեալ՝ աւարտեն զուղին շուայտութեան յառագաստ շնութեան իւրեանց. որքան և հակառակ իցէ այս օրինաց իւրեանց՝ տակաւին այնքան և սաստիկս ջանան, եթէ ոչ ժամանել կատարածին արբեցութեան, երեւեցուցանել զանձինս հասեալս դէթ ուրուականի նորուն։ Կեղծեն զինէհարեալս, զի անպատկառ գործեսցեն զչարիս. զորակաւ ըմպեն երբեմն, բայց մեծապէս զգուշանան, զի մի կաթիլ ինչ կաթեցուսցեն 'ի վերայ զգեստուցն. վասն զի զինին ընդ անձն անցեալ՝ ոչ պղծէ զնոսա, այլ ընդ զգեստն կաթեալ՝ մեծապէս պղծէ։ Ո՞վ ծաղուց արժանի բանդագուշանացն։

ԲԱԶՄԱԿԱՆԱՑՔ են Պարսիկք. զի Պ՝ուրան՝ և նախքան զայն Ը՝անդաւիստա՝ դքէշան կրից աղգին Համամատելով՝ սրբեցին նոցա զծէսն. ուստի օրինաւոր համարին նոցա չորք. զորս քաբինլուս կամ ապահարզանական կոչեն։ Իւրաքանչիւր այր ըստ կարողութեան իւրում որոշէ նշանաձին զգումար ինն դրամոց, զոր Դաբին-փուլի կամ պսակդրամ անուանեն. որ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ արժէք կուսութեան նորա։ Յորչափ միարան կան և մնան, չունի ոք իրաւունս պահանջելոյ. բայց իբրև

դոյզն ինչ գրգիռ բարկութեան, կամ այլ ինչ նոր շարժառիթ տեղի տայ նոցա բաժանել ի միմեանց, յայնժամ կլինն իրաւունս ունի պահանջել յառնէ իւրմէ զարժէս կուսութեան իւրոյ, որքան և դաշնաւորեալ ելեալ 'ի պակագրին։ Արտաքոյ քաբինլրուամուսնոց, առնուն Պարսիկք և զսիղայս. զի հաւանեցուցեալ զկամս կնոջ, կամ աղջկան ուրուք՝ կոչեն կամ երթան առ մոլլայ ոք. որբել աղօթիւք զկոխադարձ հաւանութիւնս իւրեանց. և այնուհետև կլինն սուրբ համարի առն այնորիկ, թէ և բազմակին ոք եցէ։ Սիղայն ժամանակաւոր է. զոր օրինակ, վասն վայրկենի և ելթ, ժամու, աւուր, ամսոյ և տարւոյ. ուստի և Ճանապարհորդք նոցա՝ մանաւանդ թէ և ուխտաւորքն 'ի Մաքքա և 'ի Մաշադ՝ պարտաւորեալ 'ի պատգամաց Ղուրանին՝ գրեթէ յամենայն էջս, 'ի գիւղս և քաղաքս, սիղայս առնեն։ Ուստի բազմիցս պատահի, զի սերկեան սիղա՝ ծնանի առն իւրում զայլ ոմն սիղա յերանաց անտի նորա։ Պարզ ևս կամեցեալ խօսիլ, դստերք այսօրինակ ծնեալք՝ պատահին երբեմն կլինն լինել հարանցն՝ յորժամ 'ի չափ հասանեն։ Օ ինչ քան զայս աղտեղի և արտաքոյ բնութեան գործ,

արդարև զնդայ ոգի մարդկեղէն և գարշի ի խորհել անզամ զայսպիսեաց։

Բայլ այս ախտ գրեթէ ընկէ է ազգին։ զի Բրտաշէս Սնեմն էառ ի կնութիւն զերկուս ի դստերաց իւրոց՝ զորս խօսեցեալ էր Տարբաղանայ Նախարարի։ Բահման Վէցերորդ ի Կայանեանց՝ զՀօմա զիւր դուստրն էառ ի կնութիւն իւր։ վասնորոյ զորդի իւր զՈռքան հանեալ ի ժառանգութենէ՝ զսա ինքն զդուստր և զկին իւր՝ ընդ որդւոյն կարգէ ի փոխանորդս իւր։ որ առ ամօթոյ զորդին ընկեցիկ առնէ յերդերս Բուշան կամ Ոքսան գետոյ։ այր ոմն գտանէ զնա և մեծամեծ գոհարօքն որ ի նմա՝ հասկացեալ զնա մեծորդի ոռք դոլ՝ պահէ։ զօր ժողովէ։ դառնայ առ մայրն, թագաւորէ։ յաղթէ Փիլիպպեայ։ ի հարկի կացուցանէ զնա ոսկի ճուոցն և առնու զդուստրն ի կին։ Ի մայրենի և ի քեռական անկողնոց յարուցին որդիս խառնակութեան և աստուածքն իսկ։ որպէս գրեն Երգիշէ մեր և Եղնիկ։

Ոչ ինքակագոյն և արտաքոյ մարդկային խղճի մտաց և իրաւանց է և այն։ զի կանայք ողորմելի յետ բազմամեան տառապանաց սնտեսութեան, և որոց ի կարգին՝ յանկարծ ի շարժառթէ խմբէ դրդեալ։ անգթաբար զրկեցին

'ի զաւակաց և արտաքսեսցին ձեռնունայն 'ի տանց անտի՝ զորս ինքեանք կազդուրեցին։ Մ՚իայն անագորոյն դէն նոցա է, որ իրաւունս Աստուածոյ համարի զայսպիսի եղեռն անաստուածութեան։ Այլ վատթար է՝ որ անդոսնէ զկին իւր. վասնզի իմ բնաւ չիք տեսեալ ուրեք, թէ առն հաւատարմի և կատարելոյ լցէ կին անհաւատարիմ և անկատար։ Կանայք Պարսից աշխարհին, մանաւանդ մեծամեծ քաղաքաց նորա, որ Ջոկք 'ի Ջոկս հաւաքին 'ի մի տուն՝ 'ի տասանց մինչև ցհազարս, բանդարկեալք գրեթէ ընդ կեանս իւրեանց՝ պահպանեալ ներքինեօք և մարդպետօք՝ առ 'ի զկամս պաշտելոյ լոկ զառն միոջ, որ ոչ օրէնս գիտիցէ և ոչ զպարտիս ամուսնութեան, այլ եբրև կամիցի՝ դան հարկանիցէ, տանջիցէ և արտաքս վարիցէ 'ի տանէ իւրմէ, զի՞նչ այլ ունիցին առնել՝ քան զամենայն անամօթութիւնս, երբ 'ի դէպ եկեսցեն առթիցն։ Եւ ահա կասկած չար. և 'ի կասկածանաց անտի խռովութիւն, ահագին տնքանդութիւն, և բարձումն տնտեսական երջանկութեան։

Յայսոցիկ սկզբանց յառաջ գան և այն բիրտ և ցուրտ եղանակք ընկերակցութեան կենաց 'ի Պարսկաստան, որով կանայք նոցա

տարամերժին ոչ միայն յամենայն 'ի Հաղորդակցութենէ օտարաց՝ այլ նաև 'ի մերձաւոր ընտանեաց անտի իւրեանց՝ և արանցն միանգամայն։ Եղբօր 'ի տուն եղբօր երթալն կասկածելի է։ Եւ այսպէս՝ կանանին ընդ կանանւոյ կալով միշտ, և արանցն ընդ արանց, միշտ տխմար ճնան. անծանօթ 'ի գեղեցիկ ուսմանց անտի՝ զորս քաղեն տիկնայք քաղաքավարիք յարանց անտի ուսելոց՝ և յաշխարհատես ճանապարհորդաց։

Ոչ ուսանին զդերս, բայց եթէ սակաւք յաղնուականաց անտի։ 'Ի շղթաքորթութիւնս, 'ի հրապուրանս և 'ի կեղծիս՝ յաջողակք են յոյժ. ոչ անուշակ ինչ վարուք կամ հանճարաւոր զրուցիւք, այլ սկնդկօրէն քծնելովն՝ և անպարկեշտ ցոփութեամբք։ Զարաչար խորեն ընդ քրիստոնեայս՝ մինչ չև լցեն 'ի ձեռս բերեալ. բայց յորժամ դէպ լեցի նոցա խօսակից լինել ընդ ումք 'ի նոցանէ, բանան նոցա գերեսս իւրեանց, և բազում անգամ 'ի շղարշից զերծեալ առաջի նոցա, տունեն՝ զոր տունեն, և խօսին՝ զոր կամին. պատճառս 'ի վերայ ածեալ թէ Հայն 'ի կարգի մարդկան չէ, զի ամօթ կրեսցեն։ Եթէ դէպ լեցի յայսպիսի պատահարս 'ի վերայ գալ պարսկի ուրուք,

իսկոյն քօղ զանձամբք առեալ պարկեշտանան առաջի նոցա ։ բայց յորժամ մեկնեսցի դարձեալ բանին առաջի ։ և զծնունդն իսկ ի նմանէ համարին ի մեծ փրկութիւն ոգւոց ։ որպէս թէ յանհաւատէն զհաւատացեալ ոգք սրբելով աստուծոյ և մարգարէին ։

Կանայք լեռնականաց Պարսից՝ զորօրինակ ։ Բաղտիարաց ։ Լօռաց ։ Մամասանեաց և ամենայն վրանաբնակ էլիաթից ։ աղատագոյնք են ։ ուստի և պարկեշտագոյնք քան զկանանին քաղաքաց ։

Ընդհանրապէս առեալ՝ Պարսիկք գեղեցկադիրք են մարմնով ։ առուգահասակք ։ բարակամէջք ։ և գոյն մարթոց նոցա՝ ըստ զանազան դրից և խառնուածոց օդոցն ։ յորս բնակին ։ ի ձիթագունէ ելեալ մինչև ի նաղելին սպիտակութիւն հիւսիսակողման բնակչաց մերոյ աշխարհիս ։ Դէմք նոցա ախորժք ։ եթէ ոչ խանգարիցէ գնոսա խժութիւն քարոց ։ Աչք նոցա ծաւիք ։ յօնք և հեր գլխոցն սաթեայք ։ որ համարեալ է առ նոսա՝ կատարելութիւն գեղոյ ։ Ուստի և ծերունիք ի նոսա կամ պառաւունք՝ որոց վարսք սպիտակացեալ իցեն ։ ստէպ գնան ի բաղանիս ։ ներկեն զնոսա հինայիւ և սեակաւ ։ Որք ոչ սափրեն

զմօրուս։ և որքան երկայն մօրուս ոք ունիցի, թէ և առ տիմարս համարիցի ընդ կատակս, սակայն դեռ յարգոյ է յոյժ յաչս նոցա։ Վասնզի զմօրուսն համարին նոքա կնիք կամ նշան Աստեայ պաշտպանի իւրեանց։ և նովին պանծան գտանել շնորհս առաջի նորա։ Կանայք, ևս և արք բազում անգամ հինայեն զձեռս և զոտս իւրեանց։ համարելով թէ այն խանդարումն բնութեան՝ վերադիր գեղեցկութիւն ածէ յանձինս իւրեանց։ Արք յորժամ զեղինձն ուտիցեն ձեռօք՝ շփեն զնոսա մօրուօք իւրեանց, զի առաւել պսպղուն երևեսցեն։ Կանայք միշտ մրեն զյօնս իւրեանց։ և սնգուրեն զերեսանին։

Ընդ արտաքին գեղոյ նոցա են և կատարելութիւնք մտաց, եթէ քաջ մշակեսցին։ Պարսիկք 'ի բնէ աչալուրջք են, զգաստ, թափանձիկք 'ի խորս խորհրդոց մարդկան, և երկայնամիտք յոյժ՝ բայց վասն միայն զվրէժն պահանջելոյ 'ի թշնամեաց։ Լեզուն նոցա քաղցրահնչիւն 'ի բարբառս համօրէն Ասիաստանի՝ և փոխաբերական, անուշութիւն մեծ տայր ընկերական վարուց նոցա, եթէ կրթութիւն և հրահանգ բառնային զկասկած յարանց, և կղկեթս 'ի կանանց անտի։ Թէպէտև

նախնի և արդի թագաւորք Պարսից, ըստ մերոցն առաջնոց՝ միշտ ի պատերազմունս և յառանցին զբազմունս միրուած՝ ոչ կարացին խնամ տանել գիտութեան, սակայն և այնպէս՝ ժամանակ առ ժամանակ ծաղկեցան 'ի նոսա արք երևելիք յամենայն մակացութիւնս. և 'ի քերթողականին անզուգակշիռք։ Փրդովսի դիւցազներգակ բանաստեղծ, Հաֆիս՝ սիրայրեաց, և Սադի բարուց բարեացնուագիչ, արձանք միանգամայն և պարծանք են Հանճարոյ Պարսից. բայց եթէ դեղ և գիտութիւն կանանց՝ նոցա բորբէր մերթ ընդ մերթ ըզ պաղութիւն մտացն՝ կարծեմ և անմահք իսկ փափագէին ուսանել զՊարսկերէն։

ԶԵՒՌ

ՇԻՐԱԶ՝ որպէս վասն վճիտ պարզութեան և քաղցրութեան լեզուին, նոյնպէս և նորանոր գիւտի ձևոց և զգեստուց՝ իբաւամբ համարեալ 'ի Պարսս Պարսկաստանի, վաղու յառաջ սեպհականաց ինքեան զայս արտունութիւն։ Դրեա՛ թէ յիւրաքանչիւր ամ փոփոխեն. մանաւանդ կանայք տեղւոյն զտարազ զգեստուց իւրեանց. այլ քանի գնան անպարկեշտանան, ըստ անկարգ հաճոյից և բնաբոյս բարուց ղեղխութեան երկրին։

Ոչ-ք նոցա զգենուն զշապկիկ կարի կարճ, զոր և քեռՀնեակ անուանեն. ապա վարտիս՝ կարի լայն։ Մեծամեծացն է առՀասարակ կերպաս կարմիր երանգաւ, իսկ Հասարակացն՝ կապոյտ կտաւ։ Մուշտահիդաց կամ դենպեռտաց, և ապաշխարողաց՝ թողանի սպիտակն։ Ի վերայ շապկին զգենուն զրաճկոն, կամ արխալուղ. որ է երկայն մինչև ի սրունս, լայնաքղանց և ծոցաւոր։ Ի փեղկս ծոցից կամ կրծապանացն են կոճակք երիզանման առ կախեալք, որով պնդեն զնոսա միշտ յանթառակն ձախոյ։ Ի վերայ բաճկոնի՝ զգենուն զպատմուճան կամ զկապայ. որոց պէսպէս են ձևք. զասումի, Հասանի, և այլն, յանուանց անտի Հնարողաց այնց ձևոց. զորս կարեն ի պէսպէս մետաքսեայ, կտաւի և ի բամբակի նիւթոց. և մանաւանդ՝ ի զատաքէ, զոր ՀԱՄսպահան, ՀԵՂզ և ի Խոյ գործեն։ Կապեն ապա գօտի մեծ ի շալէ Քիշմիրայ մինչև ի Հասարակ կտաւ՝ շուրջ զպատմուճանաւն։ Խանք նոցա խրեն ի նա զգաշղոյն, Մերզայք նոցա զգալարս թղթոց գրելեաց, և այլք զձեռս իւրեանց, և այնպէս շրջին. որպէս թէ ցուցանել կամելով թէ ի ցեն ոմանք։ Մեծամեծք առՀասարակ արկանեն

զանձամբք և զլոդիկ՝ կամ վերարկու, (Ջուբ-
բայ,) հասարակօրէն ի չուխայէ ծիրանեայ. իսկ
դենպետք ՝ի կանաչէ կամ՝ ի սպիտակէ։ Ազ-
քատք չունին զՋուբայ։ Եթե՝ որք զգենուն նաև
մուշտակս ՝ի մազից սամուրի՝ և այլոց նման-
նեաց. այլ ՝ի վերջնումս՝ սամուրն անսուրբ
քարողեցաւ նոցա. և մորթ գառանց Բուխա-
բայ և Շիրազայ կալաւ զտեղին։ Գլխարկ
՝ի մորթոյ գառանց ՝ի ձև զաճարի, և լեռ-
նականայ՝ կաճեայ, քոլա նամադի կոչեցեալ։

Իսկ կանայք նոցա զգենուն շապիկ ծոցա-
բաց, կարճագոյն քան զարանցն, որ հաղիւ ի-
ջանէ ցպորտս նոցա. ապա զերջումայ, վար-
տիս, կամ ծնկնաշոր ընդ արձոյլսն, մերկ և
ցանկաշարժ միջոցաք, այնքան լայն՝ մինչև
՝ի մոյ փողկէ նորա հանել զկապայ մի ողջոյն՝
և աւելն ևս։ Երգ ինն ՝ի Պարսկաստան զմե-
ծուհւոյ Շիրազեցւոյ՝ լսեր թէ

"Հինգ պուրակ զանաւուզս
Ոչ բաւեցին քեզ ՝ի վարսիս."

Զամաչին սիրուհիք Պարսից լսել, տինա՛
թէ և երգել իսկ, թէ՝

Հալվար բը ին գոշասի
Դիգեաբ քանգան նամիխադ.

Պանաւուզ է գեղեցիկ կերպասի ձեռակերտ-

ուած, զոր գործեն 'ի զանազան քաղաք աշխարհին Պարսից, և աղնուագոյնն՝ 'ի Դաւրէժ։ Դուրաքանչիւր պուրակ ունի գազ քառասուն, և լայնութիւն նորա գազ և կէս։—200 գազ։ 'Ի վերայ զգենուն բաճկոն և ջամմէ՝ այսինքն պատմուճան, այլ կարճ իբրև զշապիկն. ուստի և ցուցանեն արտաքս գրեա՛ թէ զամենայն անպարկեշտութիւն։ 'Ի գլուխ կապեն խոյր կամ փաթթէթ, կամ 'ի շալէ մեծագնոյ, և կամ 'ի կերպասէ թեղոյ, զոր "փուշի" անուանեն։ Դսկ յելանել նոցա արտաքս՝ զգենուն զչաշխուը՝ որ է զանկապան մեծ և լայն, հաւաքեալ առ կոճով ոտիցն 'ի գուլպայաձև ի մեն ոտնաման։ Դսկ 'ի վերուստ ունի կարթ, զոր հարեալ ընդ վարսխան 'ի վերուստ՝ յօրինեն ըզ սրունանին իբրև զերկոսին ուռուցիկ պարկս՝ առ 'ի սիւն կազմուածոց իւրեանց։ Ընդանին և զօդս բարձրակրունկս, սաւան մետաքսեայ սփածեալ զանձամբք շուրջանակի. ծածկեն զերեսանին ռուբանդով՝ դիմառակաւ կամ երեսակալաւ, և այնպէս ելանեն արտաքս. ինքեանք զամենեսին տեսանեն ընդ ծակտիս դիմառակին, բայց ոչ ոք կարէ տեսանել զնոսա։ Շրջեն իբրև զարձան կտաւեղէն։ Կանայք լեռնականաց զձև պարկեշտ զգենուն. շապիկք

նոցա երկայնք, և վարտիկք՝ ոչ այնքան լայնք։ Հազիւ երբեմն ագանին նոքա զբաճկոն, կամ զջամմա. և եթէ ագանիցին՝ երկայնաձև ք են. զլուխք նոցա ըստ ամենայնի համանման արդի Մարուհեաց, որք ի սահմանս Հայաստանի բնակին։ Իսկ կանայք Բանդարաբասայ և Բիլուջստանի՝ զգենուն վարտիս անձուկ՝ զօրէն կանանց Հայոց Յերևանի, և շապիկ զօրէն մեսաշապկի պառաւանց մերոց. այլ դիմառակք նոցա նմանք են դիմառակաց կանանցն Եգիպտացւոց։

ԲԱԶՄԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆ։

ԲԱԶՄԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆ աշխարհին Պարսից, ըստ երևելի ճանապարհորդաց՝ կայանայ 'ի հետագայ ցեղաբաժանութիւնս աղգաց. զոր օրինակ

Ա.

Արդի Պարսիկք՝ որք են խառնուածք նախնի Պարսից, Հայոց, Վրաց, Թաթարաց և Արաբացւոց . .	10,000,000
Հայք	5,000
Գաբրիք. Յեզդ, 'ի Կրման և 'ի Մեկրան . .	100,000
Աղուանք 'ի Քաբօլ	500000
Գիլանք՝ նախնի բնակիչք Գիլանայ . . .	50000
Հրէայք—ընդ ամենայն տեղիս	35000
Զաբիանք, 'ի Խորասան	10,000

Բ. ՀԻԼՊԷ ՈՐ ԽՕՍԻՆ ԹՈՒՐՔԵՐԷՆ։

Ա-շարք ԱԱտրպատականս	88,000
Դաշարք ի Մազանդարան	40,000
Մուղադամք ի Մարազա	5000
Դամղեղուք, ի Հայս	12,000
Թորգոմք ԱԱտրպատականս, ԱՀմադան, ի Քաղաքն	120,000
Թալեշք ի Մազանդարան և Գիլան	15,000
Թաթք ի Ղազբին, ի Աուլտանիա	10,000
Ղարագեօղլուք ի Համատան—ցԱուլթանիա . . .	12,000
Բայաթք ի Պարս և ի Խորասան	20,000
Շահիսևանք ԱԱրտաբիլ և ի Ռ.	14,000
Ջիվանշիրք ի Շիրվան	7,000
Ջէզայիրք ի Խորասան	8,000
Մուղանլուք ի Հայս	4,000
Մուղանլուք ի Պարս	10,000
Խաշաւանք ի Գիլան և ի Մազանդարան	4,500
24 փոքր ցեղք—դեր թէ իցեն	81,000

Գ. ՈՐ ԽՕՍԻՆ ԱՐՈՒԷԵՐԷՆ։

ԱՐԱԲԱՑԻ խաշնարածք գերեալք ի Թամուրայ Լանկէ,	
ԱՀՈՒԱՂ, ի Խորասան և յայլ	95,000
Աբաք ձկնորսանի ի Խուժաստան և ի Պարս . . .	10,000

Դ. ԽՍՈՒՆԽՕՍ։

ԼՕՌԻՔ ի Լոռաստան	20000
Ջանդք—ի Պարս և ԱԱսպահան	10000
Լաքք ի Պարս	20000
Խոջիլուք ի Պարս	15000

Ե. Քրմանշահ.

Ջէնկանա կամ Մթրուբք	6000

Զ. Լոռուսոյն

ԲԱԽՏԻԱՐԻՔ	30000
Կերբուք ի Խամնա	30000
Ֆէլիք ի Լոռաստան	40000
Ղաբաղինջերիք ի Քրմանշահ	7000

Է. Ուռ Խոսին Քրդերէն.

Մեկրիք 30,000 Բլբասք 10,500 նոյն } ձիաւորք	40500
Ջիաւք	15000
Գուրասք ի Սինա	8000
Բարասք	500
Սնաուրք	7000
Լաքէյիք	5000
Ղոչանլուք, Շաղալիք, }	15000

Ը. Խոռն.

ՈՒԷՀՎԷՆԻՔ ի Տարան	10000
Փաղէքիք ՍՈՒ և ի Թեհրան	5000
Զավրանլուք ի Խորասան	8000
Բոյնուրդք նոյն	4000
Էրդիլանիք նոյն Ամպարլուք նոյն }	10000
Սամասանիք ի Պարս	10,000
Բուռչալուք ի Տաշիքս	3000

Ղարափափախ—Յերևան	2500
Սէյդլու—Ք — Նոյն	1500
Բոշայ Յամենայն ուրեք	8000
Բիլուջք , —	3000

Ի ՕՐՔ ՊԱՐՍԻՑ։

ԿՐԹԵԱԼ զօրք Պարսից Հազիւ Հասանեն Յիսուն Հազար , որք և անուանին Սարվաղք , այսինքն՝ "գլխաբաց.ք ,'' իսկ անկիրթք՝ եթէ կամիս , բովանդակ ազգն քո առաջի կան . որ ի դիպել Հարկին վառին 'ի պատերազմ , մանրավաճառ և մօլլայ՝ միանգամայն ։ Զ օրք դուն ուրեք ստանան զոռճիկ . բաց 'ի մասնաւոր Թոշակաց անտի և յափշտակութեանց . ուստի և ըստ այնր կուրին 'ի լինել Հարկին ։

ԻԿԱՄՈՒՏՔ ՀԱՐԿԱՑ։

Ամենայն եկամուտ գանձարանի տէրութեան յառաջ գայ 'ի Հարկաց անտի՝ և 'ի չարաչար կեղեքանացն , որով յոգիս ապաստան առնեն զողորմելի բնակիչս տշխարհին ։ Առաջին 'ի սոցանէ՝ է Ֆոռոլջին՝ կամ գլխահարկըն ։ Երկրորդն՝ Միլի , մալիաթ կամ գետնահարին , որ յանկս ջրաբբիս է հինգերորդն 'ի բերոց , և յանձրև այլինսն՝ տասանորդ նոցա։

Բայց այս կարգ դուն ուրիք պահի, և կիսոյ անդամ յօժարին երկրագործք լինել ի բաժանորդս, եթէ թոյլ նոցա ի հարկահանաց տէրութեանն, Երրորդն է մուսդարաթ. որք են ընծայք աղգի աղգիք, տոյժք, և յարքունիս գրաւմունք ազխից և գանձուց պատժապարտից. զորս եթէ ոչ դատիցին օրէնք, դատին կամք թագաւորին։ Յիւրաքանչիւր Նովրուզի ընծայք մատուցեալք նմա հասանին ց120000ս թուականաց։ Ամիրահի, որ է հարկ ելմն ի վերայ ուղտուց, ձկոց, ջորեաց և իշոց։ Ասավաշիր՝ հաս ելմն յոչխարաց, այծից, արջառոց, և այլն։ Մաքս քաղաքաց, և վարձք վաճառականաց և հանթից, այլովքն հանդերձ։ Զորս միահաղոյն առեալ՝ լոտ իւրաքանչիւր նահանգայ աշխարհին Պարսից՝ գլխակարգեմ ասատանօր։

	Էջմոռոպ		Ծոխս
Ի Պարս նահանգէ	300000,		150000,
Ի Կրմանայ	150,000		
Ի Մեկրանայ		Պահպանուելիան խոշմանց	
Ի Խորասանայ		կարգի ծոխոց։	
ՅԱրգիլանայ, ի Սեննայ	30,000		
Քաշանայ, Ի Ղազբինայ և Զանգանայ	30000		
Յեզդայ	54000		

Ի Արբպատականէ . . .	500000 . .	50000	Զօրաց
Ի Մաղանդարանէ . . .	500000 . .	50000	Իշխանաց։
Ի Գիլանայ	160000 . .	200000	
		40,000	
Աբաղաստանայ	500000		
Քրմանշահէ	200000		
Գուլթէյքանայ	50,000		
Թագաւորական ընծայք .	1200,000		
Ծախք Ղեծի Գերդասպանի պան արքայի			1300000
Տարեկան երթայ ի գանձն արքունի զուրդ դրամ .			2,489,000,

ՅՈՒՑԱԿ։

Արդի և Նախնի Նահանգաց Պարսից, և երևելի քաղաքացն՝ պարունակելոց ի նոսին։

Արդի։	Նախնի։	Երևելի տեղք։
ԱԴՐԲԵՅՋԱՆ	Արբպատական այսինքն սեղան հրոյ կամ հուր Բայգանայ։	Դարբէժ, Մարաղա, Արդաբէլ, աբէր Շամքլանայ։
ԳԻԼԱՆ	Գեղի կամ Կադուսիք,	Ռաշտ։
ՄԱԶԱՆԴԱՐԱՆ	Դարբաստան, մասն Հիւրկանիոյ։	Բաշարուշ, Սարի Աշրաբ։
ԱՍՏԱՐԱԲԱՍ	Հիւրկանիա յատուկ	Ասպարաբադ։
ԻՐԱՂՋԷՄԻ	Աշխարհ Մարաց,	Համէ, Կազբին։
ԱՐԴԻԼԱՆ, կամ ՀՈՒՐԴԱՍՏԱՆ ՊԱՐՍԻՑ	Եղամ։	Սինէ, Քրմանշահ
ԼՈՐՍՏԱՆ	Քուստի	
ԽՈՒԺԱՍՏԱՆ	Շուշանան	Հուշտար, Դէզֆուլ։

ՓԱՐՍԻՍՏԱՆ	Պարս.	Շիրազ. Փերսա-ղոպոլ. Ասիր Թուխտի Ջմշի-դոյ կամ Պերսո-պոլոյս.
ԼԱՐԻՍՏԱՆ	Մեսոպոտամիա,	Լար, Կոմբերոն. կամ Բանդարա-բաս.
ԿՐՄԱՆ	Կրման. Կարամանիա.	Բրման.
ՄԱՍՆ ԽՈՐԱՍԱՆԱՑ	Պարթև.	Նիշապուր, Մա-շատ. Եղէր.
ՄԻՒՍՄԱՍՆ ԽՈՐԱՍԱՆԱՑ	Արիք	Հերատ, Միրտի, Քաբէօլ. Ղան-դահար, Ղիզնի, Ցիերահ.
ՃՂՈՒԱՆԱՍՏԱՆ	Պարապամիսադ	Ջալալաբատ, Դեր գասոպ.
ՍԿՅԻՍՏԱՆ	Սագաստան Աբանկիանա	Դուշակ, Նուազա-բոբատ.
ԲՒԼՈՒՋԱՍՏԱՆ	Գեդրոսիա, Մեկրան.	Գոր, Փանջգոր, Թիզ, Ղոսբ Քարդ, Պոսբէլ, Քիզ.

ԼԵԶՈՒ ՊԱՐՍԻՑ.

Ա՛Հ ինչ օգտակարագոյն գտեալ ենք քան դանուշակ լեզու Պարսից. (եմա՛ որպէս և կամիս, թէ ըստ բնական քաղցրութեան նորա՝ և թէ ըստ հաճոյական և շողոմաբարոյ կիրառութեան բնակչաց երկրին,) արժան համա-

բիմ առանձինն Հատուածով վոքը ի շատ
ծանօթս տալ ընթերցանելոց։ Ազգային-
կան յիշատակութիւնք Մարաց խառն գոլոյ
ընդ ազգին Պարսից, որպէս և մի բաւորութեամբ
Հնչման Հագագաց նոցա՝ կարծիս ետուն բազ-
մաց երևելի հեղինակաց, մի և նոյն համարել
զնոսա։ Այլ զի ընդ բովանդակ Բուրդաս-
տան անցեալ, ոչ նոքա և ոչ ես ինքն պատա-
հեցաք գրաւորական յիշատակաց հին աւուրց
անցից, նազի՝ և Մարքդ ցանեալք և ցնդեալք
ի լերինս և ի խորշս՝ գրեա թէ առհասարակ
այլաբարբառս խօսին և աղխատրոյզս, զարդիս
զանց արարեալ զնոքօք՝ մնանաւորիմ 'ի լե-
զուն Պարսից, որոյ գրաւորական հանդիսից
ջատագով հանդիսանայ Հայր պատմաբանից
մերոյ աշխարհիս, Յովհաննէս Շարդին երե-
ւելի ճանապարհորդ Ասիա՝ խսպառ խափա-
նեալ դնէ զհին լեզու Պարսկաստանի. և զա-
զաւաղեալն Բիւրեղստանի հնարեալս յարդի
մոգուցն Զարբեաց՝ կամ կրակապարիշտ ճնա-
ցորդաց Պարսից։ Ազանգի տարբերք են
ասէ նաև յարմատս լեզուանց՝ 'ի նշանագրոց
անտի գտելոց 'ի Պերսուպոլիս քաղաքի։ Ե-
դեալ ըստ Հիւդնէի վարդապետի, եթէ
Օանդամիատայն Օրադեշտի, յիւրում

պարունակեցէ զնախնական ոճ լեզուին՝ ահա յառաջ գայ անտուստ Մուիչադսոն Ազգեցեալ հեղինակ Պարսիկ և Արաբ բառագրոցն՝ հաւաքակեալ հեռագայ փաստիւք։ Նախ՝ զի ի Օ անդավիստայն և ի Պալհաւիին գտանին բառք Արաբացւոց՝ զորս և ոչ ընդունի ներմուծեալս յայն յառաջ քան զյաղթութիւնն Արաբացւոց յեօթներորդ դարուն։ Երկրորդ՝ զի տառք նայք և թաւք հակառակք հաւաքաց ազգին՝ գտանին ի նմա։ զորօրինակ թ. թհ։ Երրորդ՝ թէ չիք բնաւ համեմատութիւն ընդ արդի լեզուին։ Եւ չորրորդ՝ տգեղութիւն ոճոյ գրոցն Օ անդավիստայ։ Փաստքս այսոքիկ միահաղոյն առեալք՝ եթէ ախորժեցիս։ չեն բաւական ի մերժել զայսպիսի ընդհանուր կամ հիմնաւոր ինն վարկ։ Եթէ Արաբացի բառք գտանիցին ի լեզու Հայոց որ ամենևին անկարօտ նոցա։ և հեռաւորագոյն ևս միջոցաք։ յիշատակեալ յառաջ քան զծնունդն Մահմետի։ զորօրինակ։ "անջրպետելն։" յառաջնում գլխոյ Աստուածաշունչ գրոցն։ Երբեմն ոչ յուսալի՝ թէ և 'ի Պարսս սպրդեալ մտեալ լցին բառք։ որ բազում անգամ սահմանակից եղեն նոցա։ և տեարք գաւառաց և գաւառաց։ կամ։ ո այնքան

ճիշդ որոշեաց թէ այն կոկորդային և թաւ հնչմունք Աբաքացւոց միայն սեպհական՝ թէ յայլմէ առեալք լցեն։ Գուցէ լեզու ինն նախնադոյն քան զԱբաքացին՝ հաղորդեաց նմա և զբացւոյն՝ զբառսդ. կամ գուցէ զանարատ հնչմունս այսր գաւառի աղաւաղեաց այն գաւառ՝ կամ ժողովուրդ։ Ո՞վ երբէք ունկնդիր եղեալ Օ ոկ լեզուի Ագուլեցւոց Գողթան գաւառի մերոյ, և համարիցի զայն ծագեալ ի Հայկական բարբառոյ։ Ապաքէն հասկացիր եթէ Հայ ոք լցես. "Օյզի մէյն հօճ պը" "մէյն ծօթ տօր։" և այլն։—Բայց և այնպէս՝ աղաւաղութիւնք են սոքա վճիտ Հայկական լեզուիս. Օյզի, Հարսն. մէյն՝ մի, կամ մու. հօճ՝ հաց. պը՝ բէր։ Մէյն՝ մի. ծօթ՝ արծաթ. տօր՝ տուր։ Տգեղութիւն ոճոյ կամ մտոց հեղինակին ոչ է փաստ բաւական մերժելոյ զբարբառ ազգին։ Զիք պատմութիւն տգեղ քան զԿիրակոսին, սակայն դեռ ևս Հայաբարբառ է։ Զիք գրութիւն աղաւաղ քան զՅովհաննէս վարդապետի Ջուղայեցւոյ, սակայն և այնպէս դեռ "տիեզերալոյս" կոչի նա. թողում զՄխիթար Աբբայ և զԿոչատուր ոմն՝ զոտանաւորագիր սնամվաստակ։

Թողեալ ապաքէն զանտեղի պատաղումն զերօք դարուց առաջնոյ՝ հաստատել համարիմ ստանօր թէ լեզուն յայտնի 'ի Պարսկաստան լեալ էր Պարսիկն և Պալհաւիկն միանդամայն. թէպէտև Եղնիկ մեր և Ագանգեղն զ Անդիկն դնիցին նախամայր երկոցունց և՝ յառաջքան զնոյն ինքն Օրադեշտ։ Պարսիկ ոճ ('ի Օայնդականին ծագեալ,) յատուկ բարբառ էր Պարսայ նահանգի, որ յետոյ ծաւալեցաւ ընդ համօրէն աշխարհն։ Իսկ Պալհաւիկն՝ Մազանդարանայ և կողմանցն։ Բուհին հնագոյն ևս քան զսոսա՝ համարիմ գոլ ելիմացին բարբառ։ Բահման 'ի Պայանեան հարստութենէ՝ արգել զՊահլաւիկն բարբառ. բայց Բահման Գուր 'ի հինգերորդ դարուն՝ հրամարտակաւ խափանեաց զայն մինչ իսպառ, և բաժանեաց զոճ երկրին 'ի Պարսի՝ կամ յընդհանուր Պարսից բարբառ՝ և 'ի Դարի՝ դրան, կամ յատենականն և դիւանի ոճ։ Դիւանականն մեծապէս շքեղացոյց հարստութիւն Սասանեանց։ Ազատաշիր Սասանեան յօրինեաց զիւր Բարնամա՝ դարիկ բարբառով. որ այնինքն է՝ Գործարան բարոյական և քաղաքական կարգաց, կամ խրատուց շտեմարան. զոր վերստին հրատարակեաց արդարակորովն

Նուշիրուան՝ իբրև անփոփոխ կանոն գնացից մարդկան։ Տես ի Պատմ. Պարսից։ Ի նոյն բարբառ շարադրեաց և իմաստուն նախարար Նուշիրուանայ՝ Բզուրկ, զոր Օ՝ հիիրնամ։ Արդ եթէ սոքին համարիցին միջոցք հնագոյն բարբառոյ Պարսից՝ ուրեմն ոչ երբէք՝ կամ կարի սակաւս փոփոխեցաւ լեզու նոցա։ զի զոր ի նոսին ընթեռնումք, զնոյն և ի Հաֆիս և ի Սադին տեսանեմք զբառս և զոճ։

Ի սկզբանէ եօթներորդ դարուն, առ դեն-պետութեամբ Օմարայ Հորդան տուեալ Ա-բրաքացւոյ ի Պարսկաստան, ոչ միայն բարբառ ի բարբառս խառնեցին նոցա։ այլ զհաւատ ի հաւատ, զազգ՝ յազգ։ և զարիւն՝ յարիւն։ Մի ինչ արժան է յիշատակել առատանօր։ զի զամենայն գրեանս՝ որ հակառակ Ղուրանին՝ դատապարտեաց ի կրակ և անհետ արար։ Արդ եթէ Օ՝ անդալիստայն յետ կորստեան առաջնոյն՝ եկէ հինն, ուրեմն այլ ևս բանակռիւ լինել չպահանջէ յումեքէ։ իսկ թէ հնարեալ՝ յայտ է թէ վաղվաղակի յետ սփռելոյ նախահաւատին Պարսից՝ ի զանազան հեռաւորս Պարսից և Հնդկաց, յեօթներորդ դարուն։ ուրեմն՝ եթէ ոչ հնագոյնն, զէթ զհպաւոր հնագունին լեզու Պարսից ի մէջ բերել կարէ։

Բաղդրութիւն լեզուի Պարսից ոչ միայն ի ներդաշնակութիւնս հնչմանցն կայանայ, յորում անզուգական Հանդիսանայ ի լեզուս Ասիացւոց, այլ և 'ի զանազան շեշտմունս, բթմունս, 'ի յանգմունս, և յայլ պէսպէս քերթողական յատկութիւնս իւր։ Անուանք նոցա ոչ հոլովին զօրէն անուոց ի յարադալար մարգաց անտի ի ճահիճս խրթնութեանց, այլ յանուանական և ի սեռականն միայն իմանալի առնեն զնմանսս մնաց։ Այն ամենայն հոլովմունք, յորս մեք պատասխանիմք ի լեզուի մերում, կապկանալով օտարաց, ի նոսա նախադրութեամբք աւարտին. զոր օրինակ էշն՝ անուանականն՝ ի Հայցական, տրական, և կոչականն լինի էշնրա. զորս ի բաց առեալ, միւս ամենայն հոլովմունք նորա կատարին նախադրութեամբքս՝ բ. բր. աղ. թօ. թա. բրայի և դար. զոր օրինակ՝ տրակ. Ինդէ բէշն։ Ինց. զէշն։ պատմ. բրայի կամ զէշն։ գործ. բէշն. ներդ. դար էշն։ կոչ. մ՝ էշն, կամ էշնրա՝ այսինքն՝ սէր։ Ածականք միշտ նախադասս գոյականաց զբարդութեան իմաստ տան. զոր օրինակ "խուբռուի," գեղեցիկ. "գօյբուի" վարդահոտ։ Յետադաս՝ զածականի զպաշտօն. զոր օրինակ՝ "ռուի խուբ" գեղեցիկ երես "Ռուի գօլ" հոտ

— 732
180

6-25-70

U. Ս.
№ 23064